

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR
FÖLDRAJZ- ÉS FÖLDTUDOMÁNYI INTÉZET FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KÖZPONT
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

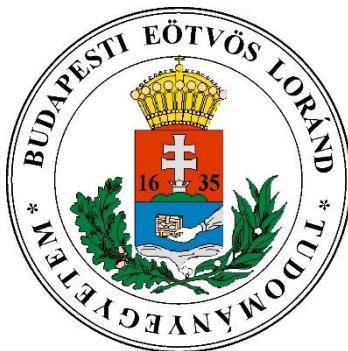
A magyarországi települések alaprajz szerinti csoportosítása és térbelisége

Kismarty-Lechner Zsolt

TDK dolgozat

Földrajz BSc

Témavezető: Dr. Győri Róbert

Budapest

2024.12.10.

Tartalomjegyzék

Bevezetés, a tanulmány célja. Módszertan	3
A témakör és a társadalomföldrajz kapcsolata hazánkban	4
A településtípusok áttekintése	6
A falusias alaprajztípusok jellemző vonásai és térbelisége	9
1.1: Törpefalvak, szeges, szeres és szórt szerkezet	9
1.2: Halmazos szerkezet	13
2.1: Körfalu	19
2.2: Szalagtelkes utcás szerkezet.....	20
Orsófalú	21
Egyutcás szalagtelkes útifalu.....	24
Többutcás szalagtelkes útifalu.....	28
2.3: Sorfalu, irtvány.....	31
3: Szabályos (sakktábla) szerkezet	33
Hazai térségek áttekintése a morfológiai falutípusok alapján	40
Jellemző alaprajztípusok a különböző nemzetiségi településeken	45
Zárszó.....	48
Képek jegyzéke.....	50
Irodalomjegyzék.....	53
+ Függelék.....	55

Bevezetés, a dolgozat célja

Módszertan

Napjainkban a földrajztudomány, azon belül a társadalomföldrajz egyik fontos kutatási területe a falvak, városok belső jelenségeivel, társadalmi folyamataival foglalkozó településföldrajz. A tudományterület empirikus úton felmért, számszerű adatokkal kevésbé alátámasztott témái azonban veszítettek korábbi jelentőségükből az 1950-es évek kvantitatív földrajzát követő időszakban. Habár az utóbbi évtizedekben a kvalitatív (posztmodern, humanisztikus stb.) földrajz elsősorban “puha” adatokkal dolgozik, az olyan hagyományos településföldrajzi témák mint a települések alaprajz szerinti csoportosítása, morfológiai sajátosságai nem kerültek újra a geográfusok legfontosabb kutatási témái közé. A települések morfológiai osztályozása, mint téma napjainkban már idejétmúltnak tűnhet, vagyis egy olyan területnek, ahol egy-egy új tudományos értekezés kis hatással van településföldrajzra. Lehet olyan véleményünk is, hogy ezen a témán belül már nincs mit kutatni, hiszen a XX. század jeles geográfusainak (pl. Mendöl Tibor, Fodor Ferenc, Prinz Gyula et.al) tudományos munkái elégségesek ebben a viszonylag szűk témában. Érdeemes kiemelni azt a tényt is, hogy a téma mindig határterülete volt a földrajznak és a néprajznak. Nem véletlen, hogy a falvak morfológiai jellemzése napjainkban inkább etnográfiai kutatásokban fordul elő.

A jelen tanulmány egyfajta átfogó képet ad hazánk jellemző falutípusairól (morfológiai értelemben), ezek térbeliségéről, illetve mindezt ábrázolja egy, az összes települést megjelenítő térképen. Az összefüggéseket egy-egy diagram, grafikon segítségével mutatja be. A téma feldolgozásánál az Arcanum weboldalán található georeferált katonai felmérési és kataszteri térképeket használtam, igyekeztem a jelenlegi állapotot több korszak adataival összevetni. Az összes hazai települést ábrázoló térképen azonban a történelmi, a lakóházat és a telekviszonyokat megjelenítő (XVIII. XIX. századi) térképeket részesítettem előnyben (a XX. században létesült települések esetében jelenlegi térképeket pl. Google Maps használtam). A különböző települések alaprajzának, morfológiai jegyeinek meghatározása empirikus úton történt, a következő fejezetben említett szerzők munkáit alapul véve.

A témakör elhelyezése a hazai földrajztudományban

A települések morfológiai osztályozása és tanulmányozása a társadalomföldrajz, ezen belül a településföldrajz egyik legrégebbi és legkevésbé kvantitatív ágazata. Napjainkban már inkább a történeti földrajz foglalkozik a kérdéssel, a modern településföldrajz elsősorban a falvak/városok hálózatával, hierarchiájával, belső problémáival, demográfiai folyamataival és fejlődésével foglalkozik (pl. szegregáció, dzsentifikáció, szuburbanizáció stb.). A települések morfológiai vizsgálata mindig egyfajta híd volt a (ember-)földrajz és az etnográfia tudományterületei között, nem meglepő, hogy a témával egyaránt foglalkoztak geográfusok és néprajztudósok, de a történészek, régészek vagy éppen a népi építészettel foglalkozó mérnökök figyelmét is felkeltette. A magyar földrajztudományban a XX. század első felében élte virágkorát ez a témakör, empirikus módszerekkel, terepmunkával tanulmányozták a magyar településállományt. A néprajznak is nagy jelentősége volt ebben, előfordult, hogy a korai településföldrajzi kutatások etnográfiai kutatásokkal kapcsolódtak össze. A témában a korszak egyik első kutatója volt Bátty Zsigmond (1874 1939) aki ugyan geográfus végzettségű volt, de a magyar néprajzzal (és a néprajz-földrajz kapcsolatával) is komolyan foglalkozott. Bátty Zsigmond kortársa és munkatársa a karcagi Györffy István (1884 1939) elsősorban a magyar néprajzzal, azon belül is az Észak-Alföld néprajzi csoportjaival (kunok, matyók, hajdúk) foglalkozott. Az etnográfiai kutatások alapját képezte a térség településeinek morfológiai vizsgálata is. Györffy a települések morfológiai jegyeit a térség gazdálkodásának sajátosságaiból vonta le, ő írt először az alföldi kétbaltelkes rendszerről (kertes városok), a hajdúvárosok (pl. Hajdúböszörmény) alaprajzának időbeni változásáról és a tanyarendszer kialakulásáról. Györffy az Észak-Alföld településeit egyenként jellemezte szerkezeti szempontból (kertesség vagy szalagtelkesség), Borsod vármegyéről térképet is készített. Györffy munkáit fia Györffy György történész rendszerezte, pl. a *Magyar Falu, Magyar Ház* (1942) kötetet. A földrajztudományban a XX. század elején virágzó tájföldrajzi munkák

egyenlő arányban vegyítették a természeti és társadalmi jelenségeket, így nem csoda, hogy többek közt Cholnoky Jenő (1870-1950) földrajzi leírásaiban (*A Föld és Ember*) is találunk településszerkezetre vonatkozó utalást. A korszak geográfusai közül még Prinz Gyula (1882-1973) nevét érdemes megemlíteni, aki természetföldrajzi (geomorfológia) munkái mellett az emberföldrajz területén is alkotott, így többek között Magyarország településeiről is részletesen írt a *Magyarország Településformái* (1922) című könyvében. A tájföldrajz képviselői közül Fodor Ferenc (1887-1962) nevét fontos kiemelni. Fodor behatóan tanulmányozott különböző hazai térségeket, ahol a természeti viszonyoktól (domborzat, vízrajz, földtan), a térség történelmén át a demográfiai jelenségekig számos témát (pl. településföldrajz) érintett. Fodor talán leghíresebb monográfiája a Jászság életrajza (1942) című munka, melyre ő maga is *életrajzként* hivatkozik, vagyis olyan műre, ami az adott térséget a tudomány sok oldaláról közelíti meg. A Jászság mellett Fodor a Szörénység térségét is tanulmányozta *A Szörénység tájrajza* (1930) című munkájában, illetve a palócföldi Nagyvisnyó településről is írt egy életrajz jellegű munkát (*Egy palócfalu életrajza, -1930*). A korai településföldrajz talán legfontosabb alakja mégis Mendöl Tibor (1905-1966) volt, aki a Budapesti Tudományegyetem Emberföldrajzi Tanszékének is alapító professzora volt. Mendöl korai munkáiban a II. világháború előtti leíró tájföldrajzos irányzat sajátosságai köszönnek vissza, erre jó példa a *Szarvas földrajza* (1928) c. monográfia. Békés vármegyei származása révén Mendöl is elsősorban az Alföld települési viszonyait vizsgálta (*Alföld városainak morfológiája, -1936*), az 1940-es években több vitája is volt a települések és alapvetően a parasztság helyzetét szociológiai/szociográfiai irányból megközelítő Erdei Ferencsel (1910-1971). A szocializmusban Mendöl szerepe háttérbe szorult, viszont 1963-ban kiadott *Általános településföldrajz* című munkája a téma egyik legfontosabb művének számít a mai napig. Az Általános Településföldrajz hosszasan tárgyalja a falusi településalaprajz típusokat nem csak magyar példák alapján. A településföldrajzi munka emellett a városok szerepével, épített környezettel, a népi építészettel behatóan foglalkozott. A XX. század második felétől a településmorfológia egyre jobban marginalizálódott a településföldrajzon belül, a kvantitatív forradalmat követő regionális tudomány előretörését követően az empirikus, leíró jellegű tudományterület veszített szerepéből. A modern településföldrajz már röviden, néha csak említés szintjén érinti a morfológiai típusokat (Jankó, F, 2005). A településmorfológia inkább a néprajztudományban kapott nagyobb figyelmet, érdemes megemlíteni Bárány János (1944-) nevét, aki a népi építészettel, földviszonyokkal, hazai és határon túli magyar települések néprajzi tanulmányozásával foglalkozik (*Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya, 1996*).

Mint láthatjuk a legtöbb geográfus és néprajztudós elsősorban alföldi településeket vizsgált, a karcagi Györffy észak-alföldi mezővárosok jellegzetes vonásaira hívta föl a figyelmet, a nagyszénási születésű Mendöl első munkái szintén alföldi városokról szóltak, a partiumi Fodor talán legjelentősebb monográfiája pedig a Jászságot vizsgálta. Az Alföld településformáiról számos mű született az utóbbi száz évben, viszont Magyarország más területeinek (pl. Dunántúl) a településmorfológiai kutatása kevésbé jelentős (talán az őrségi/göcseji szerves/szeges településeknek van komolyabb irodalma, az Ormánság településeiről Gunda Béla írt tanulmányt).

A hazai települések csoportosítása morfológiai jegyek alapján

Az alábbi fejezetben a hazai geográfusok (Mendöl. T., Beluszky. P., Kovács. Z. et.al) által leírt morfológiai falutípusok jellegzetességeit és térbeliségét vizsgálom meg. A településeket három csoportba oszthatjuk, lehetnek magános (szórvány), vagy csoportos települések (falvak, városok). A szórványtelepülés a legkönnyebben elkülöníthető csoport, egy olyan település, ami általában egy lakóházból, esetenként kisebb házcsoporthból áll, de közigazgatásilag nem önálló. A falu mint településtípus már csoportos formának számít, a lakófunkciókon túl általában rendelkezik alapszintű közintézményekkel (amit sokáig a templom mint vallási intézmény jelentett) és egyfajta központi térrel, településmaggal. A falu szerkezetére a legnagyobb hatással a mezőgazdaság fejlődése, a feudalizmus volt. A falu volt az az egység, ahol az ország 85-90%-át kitevő földművelők éltek. A földhasználatnak, a tagosításnak, a falvak egykori kertes vagy telkes jellegének ma már nincs nagy jelentősége a falvak mindennapjaiban, ám a morfológiai szerkezetre, a települések alaprajzára ezek a földhasználati sajátosságok nagy hatással voltak. A német és francia szakirodalom alapján a magyar településföldrajz és néprajz három nagy csoportot különböztet meg a morfológiai falutípusok között; (1) szabálytalan falusi alaprajz (ahol nincs semmi szabályszerűség a földhasználat, telekhasználat és központi terek kialakítása szempontjából), (2) (fél)szabályos falusi alaprajz (ahol az út mint térelem alakít ki egyfajta szabályszerűséget a falu alaprajzában) és a (3) (tervezett) szabályos falusi alaprajz (olyan településforma, amit nem a falu lakói, hanem szakemberek, mérnökök alakítottak, terveztek)(Mendöl. T, 1963, Kovács. Z, 2001). A három kategórián belül így csoportosíthatjuk a magyar településeket;

1. Szabálytalan alaprajz: a település alaprajzában kevés olyan formakincs van, ami valamilyen módon szabályszerű. A település belsősege rendezetlen, a külsőség tagosítatlan, megjelenhet a

kétbeltelkes rendszer. Ide soroljuk a szórt jellegű törpefalvakat (szeres/szeges település) és a halmazfalvakat (általános halmazfalu, kétbeltelkes halmazfalu).

2. Félszabályos alaprajz: a település szerkezetében az utak mint térelemek formaalkotó jelentőségűek. Megjelenik egyfajta központi tér a közlekedési útvonalak mentén. A házak mögött szalagtelkek húzódnak, a település emiatt rendezettebb küllemű. Egy vagy többutcsás szalagtelkes útifalvak, orsófalvak és sorfalvak sorolhatóak ide. A körfalu is besorolható ebbe a kategóriába, de általában átmenetként hivatkoznak rá (Kovács. Z, 2001).

3. Szabályos alaprajz: a település formája előre megtervezett, minden tekintetben (utak, telkek, központi tér, házak száma) szabályszerű. Sakktábla alaprajzként szokás hivatkozni rá.

A *város* igen sokrétű fogalom, földrajzi, jogi, történelmi vagy szociológiai megközelítése nem mindig fedi egymást. A város alapvetően olyan település, ami rendelkezik valamilyen központi funkcióval, népessége is általában nagyobb és gazdasági szerkezetében a szekunder/tercier szektor jelentősége meghaladja az agrárszektorét. A városi rang megszerzését a megnövekedett térségi szerepkör (pl. aprófalvas területeken tervezetten fejlesztett központok), a rövid idő alatt megnövekedett lakosságszám (pl. nagyvárosi agglomerációkban) vagy a gazdasági szerkezetváltás (pl. a szocialista iparvárosok) is indokolhatja, ennek ellenére a magyar városok jelentős része nem rendelkezik városi funkcióval. A „faluvárosok” szerepe a rendszerváltozást követő nagy várossá nyilvánítási hullám miatt is fontos a hazai településföldrajzban (Beluszky-Győri, 2004). Mivel a dolgozatban elsősorban Magyarország falusi alaprajztípusait tárgyaljuk, így a „falusias” alaprajzú maggal rendelkező, de városi jogállású települések külön figyelmet érdemelnek. Fontos megjegyezni, hogy sok magyar város már évszázadok óta városi ranggal rendelkezik, ám az alapszerkezetükben („óvárosukban”) falusi morfológiai jegyek fedezhetők fel. Ilyen települések igen nagy számban vannak az Alföldön, a halmazos szerkezetű mezővárosok között, (Kecskemétet, de még Debrecen¹ is a halmaz kategóriába soroltam, annak ellenére, hogy mindkét település vármegyeszékhely és városias megjelenésű, de az óvárosukban mégis „falusias” mintázatok dominálnak.).

Ha a városias szerkezet alapjának a nyugat-európai (pl. német, francia) városok formavilágát tartjuk, akkor a magyar településállománynak, de még a magyar városállománynak is csak kis százaléka tekinthető városias szerkezetűnek. A városias alaprajz gyakran egészen a római korig (Pannónia; Kr.u. I-V. század) visszavezethető ún. castrum-szerkezetet követ (katonai város, geometriailag szabályos szerkezettel, fontos központi térrel), a középkori város magja gyakran

¹ Mendöl Debrecen városias kategóriába sorolja, mellyel állítása szerint egyedülálló az Alföldön (Mendöl. T, 1963)

az egykori római castrum területére épült (Kovács. Z, 2001). A nyugati típusú városias forma legfontosabb térelemei közé sorolható a várfal (esetenként várkastély, várárok is) mint a települést megvédő építmény, több templom (különböző szerzetesrendek birtokában, gyakran monostor a templom mellett), emeletes házak és több központi tér (piactér, nagyobb terek a templomok közelében). A nyugati típusú városias forma a római castrumok szabályos formavilága helyett rendezetlen, halmazos szerkezetet követ. Mendöl Tibor *Általános Településföldrajz* című munkájában számos különböző formát elkülönít a középkori városok alaprajzán belül, többek között: *orientális zsákutcás* (Cordoba, Kairó), *radio-koncentrikus* (Moszkva, Bruges), *piacutcás* (Kassa, Innsbruck), *sakktábla* (Krakkó, Lipcse)(Mendöl. T, 1963). Az „óváros” (fallal körülvett, a magot alkotó polgárváros) körül már a középkor folyamán létrejöttek falusias szerkezetű „külvárosok”, ahol kézművesek, iparosok, földművesek és idegen etnikumok (pl. zsidók) telepedtek le. A külvárosok gyakran a városból kivezető utak mentén jöttek létre (szalagtelkes úti forma), ilyen többek közt Sopron, Győr, Székesfehérvár vagy Eger egykori külvárosa. Halmazos forma a külvárosokban ritka, elsősorban egy-egy idegen etnikum által lakott településrész alakult így (pl. Tabán Buda alatt, Pécs délszláv külvárosai). A XIX-XX. században a tudatosan tervezett új városrészek is megjelentek (kertvárosok, lakótelepek, munkásnegyedek). Egy város „belsőisége” így több különböző kor lenyomatát tükrözheti, a vegyes szerkezetű városrészek miatt. A XX. századtól kialakult iparvárosok esetében azonban, ha van, érdemes az eredetileg ott álló település alaprajzát figyelembe venni. Ózd városa például több egy- és többutcás szalagtelkes útifaluból állt össze, Komló alapját is egy útifalu alkotja, Tatabánya vagy Ajka esetében is szalagtelkes útifalvak az eredeti településalkotók.

A nyugati típusú városias formák Magyarországon főként az egykori szabad királyi városok esetében figyelhetőek meg. A szabadalmas városok legnagyobb számban ugyan a Felvidék területén maradtak fenn, de hazánk északi és nyugati térségében is sok példát találunk ezekre. Pécs, Sopron, Győr, Eger, Székesfehérvár stb. magján jól felfedezhetőek a középkori város jellegzetességei. Az Alföld területén szinte egyáltalán nem található meg ez a forma, hiszen ezen a területen agrár berendezkedésű (halmazos) mezővárosok voltak a településszerkezet alapegységei. A magyar vármegyeszékhelyek esetében 10 olyan városról beszélhetünk, ahol a városmagban nem a nyugati típusú városias formavilág köszön vissza. Debrecen és Kecskemét az alföldi halmazos településforma leginkább városias példái, Szolnok viszont még 150 évvel ezelőtt is egy átlagos méretű kétbeltelkes halmazos mezővárosnak számított. Nyíregyháza alaprajza szintén halmazos jellegű, Békéscsaba magja sűrűn beépített útifalu. Mindkét településről elmondható, hogy újabb keletű megyeszékhelyek: Nyíregyháza a XIX.,

Békéscsaba a XX. században vált a vármegyeközpontá (Szabolcsban eredetileg Nagykálló, Békésben Gyula volt a központ). A Dél-Dunántúlon Szekszárd, Kaposvár és Zalaegerszeg útifalvakból nőttek várossá elsősorban helyzeti energiáik és térségi szerepük miatt (Mendöl. T, 1963). Tatabánya és Salgótarján területén eredetileg kis útifalvak voltak, a városiasodás alapját a helyi iparfejlesztés jelentette.

A falusi alaprajztípusok jellemző vonásai és a típusok térbelisége

1.1; Átmenet a szórvány és csoportos település közt; törpefalvak, szeres/szeges települések, szórt halmazos szerkezet

A szórványtelepüléssel mint alapvető településtípussal csak érintőlegesen foglalkozunk, mert ez a dolgozat elsősorban a csoportos települések morfológiai sajátosságait vizsgálja. Szórványtelepülésekkel szinte minden országban találkozhatunk, domborzati, néprajzi és szociológiai folyamatoktól függetlenül. Egyes országoknak a településhálózatának zömét még mindig az ősidők óta létező szórványtelepülések, magános telepek, ún. elsődleges szórványok alkotják. A szórvány mint településtípus azonban még egy olyan országban is létezhet, ami erősen urbanizált, és a csoportos településnek a kezdetektől fogva nagyobb a jelentősége. Ebben az esetben elég egy útmenti étteremre vagy egy erdészházra gondolni. Magyarországon a szórványtelepülésnek nagy jelentőséget tulajdonítunk, hiszen az Alföldnek még napjainkban is meghatározó tájképi eleme a kiterjedt tanyavilág. Az alföldi tanya másodlagos szórvány, tehát egy külső tényező (társadalmi, történelmi ok), jelen esetben a török hódítás településekre gyakorolt hatása volt az, ami a szórványok kialakulását előkészítette. Ősi szórványokról Magyarországon nem igen beszélhetünk, mivel számos kutatás támasztja alá azt, hogy a Kárpát-medencében letelepedő magyarok csoportos településeken éltek (Györffy. I, 1942).

A szórvány és falu közti átmenet általában egyfajta törpefalu, egy olyan településforma, ahol ugyan több lakóház van, ám azok a funkciók melyek a csoportos településnél alapvetőek (egyfajta központi tér, templom mint közintézmény) ennél a formánál nem találhatók meg. A szórvány és valódi falu közti településtípus Európa szerte megtalálható, a németek weilerként, az angolok hamletként ismerik, hazánkban szeres és szeges településként nevezzük (Bárth. J, 1996). A családi, földrajzi vagy funkcionális névvel ellátott házcsoportok gyakran különböző magaslatokra, dombokra települtek. A szeres/szeges falu lakói általában valamilyen előjogokkal rendelkeztek (az Őrségben határőri feladatok miatt), a település így nem feudális alapon

szerveződött, hanem ősbibb, nemzetségi alapon. A szereken/szegeken fontosabb út ritkán halad át, emiatt fejlődése is lassabb mint például egy útifalunak, a házcsoportok esetenként sorban, máskor szabálytalan halmazban állnak, a települést gyakran nevezik szórt halmaznak is. Azok a szeres/szeges települések melyek kedvezőbb helyeken, nagyobb völgyek mentén, utak vonalában épültek fel, gyakran fejlődésnek indultak, így a régi faluszerkezet általában megváltozott; egy-vagy többutcás szalagtelkes útifalu, halmazfalu válhatott a régi szerek/szegek összeolvadásából. Zalaegerszeg, Zala vármegye székhelye is valószínűleg szeges településből nőhetett várossá, amit a kedvező helyzete (folyóvölgy, két országút találkozása) is elősegített. Óriszentpéter városa még a második katonai felmérés térképén is szórt, szeres szerkezetű falu, itt is a Zala folyó és két útvonal találkozása volt az, ami a növekedést és városiasodást elősegítette.

Jól láthatjuk, hogy a szeres/szeges települések elsősorban hazánk legnyugatibb térségében az Órség, és Göcsej dombvidékén alkotnak egy-egy nagyobb csoportot. A Zalaegerszeg térségétől délnyugatra fekvő *szegeket* mondhatjuk az átlagos faluhoz legközelebb álló formának (egy-egy utca), méretüktől függetlenül a szegek egyenként még ma is önálló települések. Nem véletlen, hogy hazánk sokáig legkisebb települése is itt található (Iborfia, 13fő). A szegek nevei általában személynevekből származnak. Az Órség *szeres* települési esetében van a legnagyobb szerepe a nemzetségi felosztásnak, egy-egy szer több száz méterre áll egymástól, a külön dombokra épült házak halmazos csoportokat alkotnak. A különböző szerek nem önálló települések, esetenként 6-7 szer alkot egy községet. A szeres szerkezet a Vas vármegyei Szalafőn maradt fenn a legjobban, ahol 7 különálló szer található (Pityerszer napjainkban már csak a térség népi építészetét bemutató skanzenként). A szerek nevei általában helyi tulajdonságokra, a szer funkciójára utalnak; pl. felső és alsószér, templomszer, papszer. A szomszédos Óriszentpéteren hasonló a helyzet (Bárth. J, 1996). A Vendvidék magyar, szlovén, de még az Ausztriához tartozó területén a településszerkezet még inkább szórt jellegű, a lakóházak nem alkotnak se egy-egy rövid utcát és kis halmazokba se tömörülnek. Hazánk szlovén nemzetiségű (vend) településeire ez a forma különösen jellemző (pl. Kétvölgy, Felsőszőlők). A Rába völgyében (Szentgotthárd térsége) azonban már inkább egy-vagy többutcás szalagtelkes falvakkal találkozunk.

Szórt halmazos szerkezetet Magyarország másik végében, a Rétköz és Bodroghöz mocsárvilágában is láthatunk. Ezek a települések általában a Tisza mocsaras árteréből kibukkanó halmokra és hátakra épült házcsoportokból állnak. A mocsaras terület lecsapolása után azonban már ezek a falvak is fejlődésnek indulhattak (pl. Ibrány). Ezeknek a településeknek a kialakulása és fejlődése azonban teljesen más volt mint a nyugat-magyarországi szeres/szeges településeknek. A falu és a szórvány közti átmenetként

jellemezhetőek a nyíregyháza térségében létesült tanyabokrok is, hiszen itt is néhány, de legfeljebb egy tucatnyi ház alkot egy bokrot.

Szeres/szeges törpefalvak és szórt halmazos települések nagyobb számban csak Zala és Vas vármegyékben vannak. Zala vármegye településeinek 10-15%-a szeges jellegű törpefalva, Vas vármegyében ez 8-10%-ot jelent az Őrség szeres települései esetében.

A törpefalvak egyik speciális típusa az úgynevezett *huta* (vagy *hámor*), mely elsősorban középhegységek elzárt, belső területein jött létre, ipari célból. A hutákat általában szlovák vagy német kisiparosok alapították üvegyártó telepek (ú.n. üveghuták) létesítése céljából. A huta általában egy néhány lakóhelyből álló házsor, ahol a mezőgazdasági területhasználatnak nincs jelentősége, mivel a huta lakói ipari tevékenységet folytattak. A hutákat korabeli ipartelepekként érdemes felfogni, ahogy a hámorokat és massákat is. A hámor-és massatelepeket elsősorban vaskohászattal foglalkozó iparosok lakták. A vas-és üvegmegmunkáláson túl a kis hegyvidéki telepek lakói mészégetéssel, szénégetéssel, hamuzsírkészítéssel is foglalkoztak. Mind a huták üvegyártása, mind a hámorok/massák vaskohászata a XVII. század végétől a XX. század elejéig élte virágkorát, az ipar fejlődése és a városokba költöztetése a kis hegyvidéki ipartelepek végét is jelentette, több hutatelep napjainkra már elpusztult (pl. Gyertyánvölgy). Kedvező fekvésük miatt sok egykori hutatelep fontos idegenforgalmi célpont lett, a falu szerkezete és mérete is megváltozott ezáltal (pl. Mátraszentimre három egykori hutatelepből állt össze; Almásihuta-Mátraszentistván, Fiskalításhuta-Mátraszentlászló, Keniekihuta-Mátraszentimre). Mátraszentimrén túl a Mátrában még 4-5 egykori hutatelepet találunk (a Pásztóhoz tartozó Mátrakeresztes, a Parádhoz tartozó Parádóhuta, Parádsasvár és a Szuháchoz tartozó Mátraalmás). A Bükkben egyaránt vannak egykori hutatelepek (Bükkszentkereszt, Répáshuta, Bükkszentlászló) és vaskohászati telepek (Ómassa, Alsóhámor, Felsőhámor), ezek Bükkszentkereszt és Répáshuta kivételével Miskolchoz tartoznak. A bükki ipartelepek abban is különböznek a mátraiaktól, hogy nagyobbak és falusiasabb szerkezetűek. Hutákkal még a Zemplénben (pl. Vágáshuta, Háromhuta) és a Bakonyban is találkozhatunk (pl. Úrkút, Csehbánya), a zempléni hutákat szlovákok, a bakonyi telepeket németek lakták és lakják a mai napig. Vármegyei szinten a huták kétharmada Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében van.

1. ábra (forrás: Arcanum): Szalafő térképe (Vas Vármegye), a III. Katonai Felmérés (1869-1887) részlete

2. ábra (forrás: Arcanum): Kétvölgy térképe (Vas Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

3. ábra (forrás: Arcanum): Mátrai huták: Almásihuta, Fiskalításhuta (Ma Mátraszentimre; Heves)

4. ábra (forrás: Arcanum): Tanyabokrok Nyíregyházától nyugatra (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

1.2: Halmazos szerkezet

A valódi csoportos településformák közül mivel mással kezdhethetnénk a felsorolást, mint a halmazos szerkezettel, hiszen ez talán a legősibb, legarchaikusabb megjelenésű csoportos településforma. A halmazfalú alaprajzában nagyon kevés tényező mutat rá arra, hogy a település lakói bármilyen előre megfontolt szándék alapján alakították ki a házak és utcák hálózatát. A halmazfaluban a lakóhelyként funkcionáló ház volt az elsődleges tényező, a lehatárolt telek és a települést átszövő utak másodlagosak voltak, később is alakultak ki. Még az első katonai felmérési térképet böngészve is találunk olyan településeket hazánkban, ahol nyoma sincs a ma látható utcahálózatnak. A településeket összekötő utak is rendszer nélkül futnak be a szervezetlen „házhalmazból” álló településre. A halmazfaluban az egyetlen átgondolt funkcionális térelem a település központi tere, egy olyan kiszélesedés, ahol nincsenek

lakóházak, viszont általában ide épült a falu fő közintézménye, a templom. A halmazfalvaknál a telek szerepe is fontos, a halmazfalvak telekhasználatáról és elsősorban a kétbeltelkes rendszerről az utóbbi száz évben számos tanulmány született, Györffy István volt az egyik első kutató, aki az 1930-as évek elején, aki komolyabban foglalkozott az Alföld kétbeltelkes településeivel. A nem-kétbeltelkes halmazfalunál a faluban egy telek van, amelyen a lakóház is áll. A telek általában szabálytalan, négyszögletű, de nem hasonlít az útfalvakra jellemző szalagtelkekre (Györffy. I, – 1943). A kétbeltelkes rendszer esetében azonban a falu területén két házhely is jut egy-egy családra (innen származik az elnevezés is), a falu sűrűn beépített magjában a telek gyakran elkerítetlen, a lakóház szabadon áll. A sűrű rendezetlen belsőséget gyakran vették körbe valamilyen kerítéssel, ami egyfajta védelmet is jelentett. A belsőség és külsőség közti átmeneti területen alakultak ki az ólaskertek (vagy más néven szérűskertek), ahol a jószágot is tartották. Az ólaskerti hajlékok gyakran nem voltak valódi házak, inkább egyfajta *szállásként* funkcionáltak (a gazda gyakran kint is aludt az ólaskertben, amikor a jószágokkal kellett törődni). Az ólaskerti telek ideális volt arra, hogy a *tulajdon* hogyan öröklődjön az utódok között, röviden az egyik fiú örökölte a falu belsőségében található házat, míg a másik fiú az ólaskerti hajlékot. A kétbeltelkes rendszer tehát egyfajta átmenetként funkcionált a tanya (mint másodlagos szórvány) és a falu között. A rendszer eltűnéséért több tényező is felel, elsősorban az ólaskerti öv besűrűsödése, vagyis az, hogy egyre több ház épült fel a szérűskertek övében (ezzel a telkek is aprózódtak), az ólaskertek öve egybeolvadt a sűrű belsőséggel. A kertes öv és a sűrű belsőség összeolvadása jól szemléltethető már az I. és II. katonai felmérés térképein is; pl. a kétbeltelkes halmazfalu iskolapéldája, Hajdúböszörmény esetében a XVIII. század végén készített jozefiánus térképen jól elkülönül a két településszerkezeti öv, míg kevesebb mint egy évszázaddal később már a belsőség két öve közt nincs „határvonal”.

A halmazfalvak alakját több tényező is befolyásolta; leggyakrabban a vízrajz, valamilyen vizenyős terület korlátja (Fodor. F, 1942). A magyar halmazfalvaknál gyakori, hogy a település egy néhány méter magas kiemelkedésre (folyóterasz, övzatony, hordalékkúp) épült, így alakjának formálódását ezek a topográfiai elemek befolyásolták. Általánosan kijelenthetjük azt, hogy a magyar halmazfalvakra leggyakrabban a kör/ellipszis alak a jellemző, ilyenkor a település (a kör) középpontjában található a *főtér* és a templom, ez a falunak a magja, az a terület, amely a legkorábban kialakult és évszázadok alatt sugarasan terjeszkedett minden irányba. A *kör sugarai* ez esetben az ősi településmagból szétágazó utak. Ezt a Magyarországon viszonylag gyakori halmazos formát Prinz Gyula sugaras halmazfalunak nevezi (ilyen szerkezetet látni a Jászság és a Hajdúság elsősorban kétbeltelkes településeinél). Ugyancsak Prinztől származik a rostos halmazfalu elnevezés is. A rostos halmazfaluban az utcák nem

sugárirányban futnak egy központi tér felé, hanem viszonylag egymással párhuzamosan. A rostos halmazfalvaknál nagyobb a jelentősége a településen *áthaladó* útnak, a falura tehát nem jellemző a központi tér, inkább a nagyobb út mentén jön létre kiszélesedés, és a templom is ide épül. A rostos halmazfalu se ritka hazánkban, de talán kevésbé karakteres mint a sugaras (általában kétbeltelkes) halmazfalu. A rostos halmazos formák elsősorban a Kiskunságban vannak jelen (pl. Kiskunfélegyháza), de ilyen szerkezetű Mezőkövesd is. Prinz Gyula harmadik alaptípusa a halmazfalvakon belül a kusza halmazfalu, mely elsősorban nem alföldi környezetben, hanem domb- és hegyvidékek völgyeiben jön létre szórványtelepülések besűrűsödésével (Prinz. Gy, 1922). A kusza halmazfalu a mai Magyarországon ritka, Prinz is elsősorban az erdélyi román (ritkábban székely) településeknél használja ezt az elnevezést.

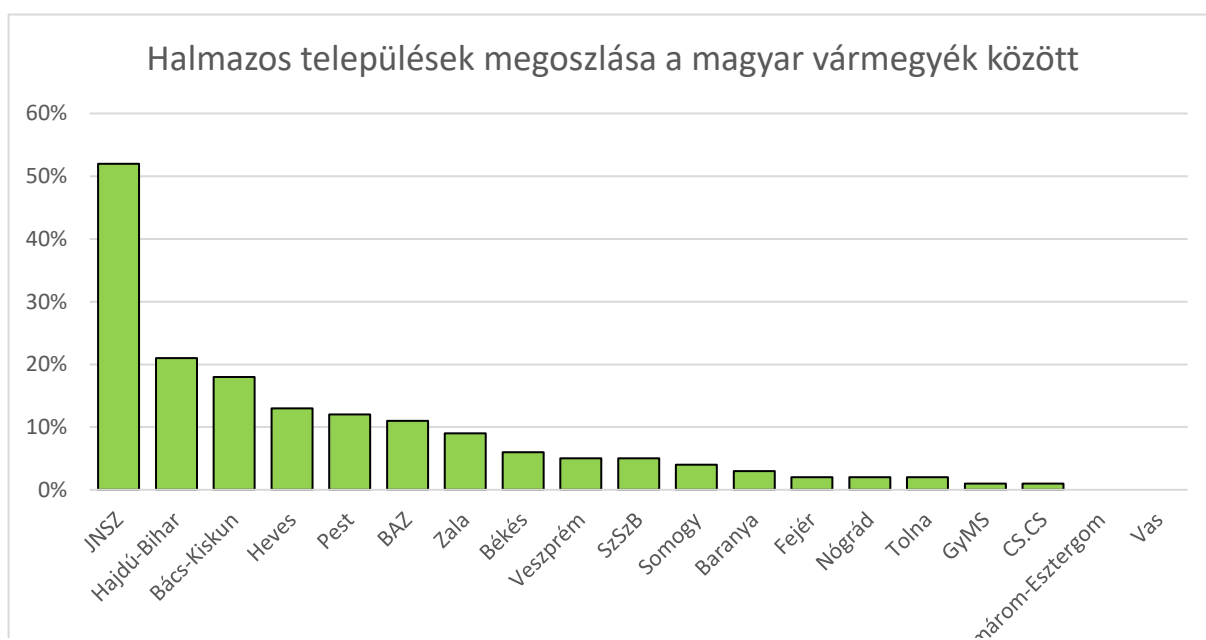
Mit mondhatunk el a halmazfalvak térbeliségéről hazánkban? Sok szerző úgy hivatkozik a halmazfalvakra (elsősorban a kétbeltelkes típusra), hogy ez a hazánkra leginkább jellemző falutípus. Ha úgy nézzük, hogy melyik az a morfológiai falutípus, ami tényleg csak Magyarországon létezik, így unikálisnak tekinthető, akkor valóban a kétbeltelkes forma ilyen, hiszen így ebben a formában csak hazánkban létezik. Halmazfalvak viszont sok helyen vannak Európában, így fontos, hogy a kétbeltelkes halmazfaluról beszéljünk. Ennek ellenére, ha a teljes magyar településhálózatot nézzük a halmazos formák átlagosan csak 7%-át teszik ki a településállománynak, ami jóval kisebb arány, mint gondolnánk. Itt meg kell jegyeznünk, hogy számszerint ugyan sokkal kevesebb halmazfalu van, mint útifalu, viszont a magyar halmazos települések belsősége és külsősége is nagyobb, mint egy átlagos útifalunak. A településsűrűség is jóval nagyobb egy útifalvak alkotta aprófalvas térségben, mint pl. a Hajdúságban, ahol 15-20 km is lehet két település között.

Tehát kb. 200-250 magyarországi településről mondhatjuk el, hogy biztosan halmazos forma. Hazánkban leginkább az Észak-Alföldre jellemzőek a nagy területű, nagy népességű halmazos mezővárosok és óriásfalvak. Északon természetes határként szolgál az Északi-Középhegység, hiszen azon túl már szinte csak útifalvakkal találkozunk, de már a Mátraalja vagy a Bükkalja térségében is a többutcás szalagtelkes forma a jellemző. A Dél-Alföld településeinél se a halmazos forma a leginkább gyakori. Ugyan a Kiskunság mezővárosai halmazos települések, a Viharsarok mezővárosainak szerkezete átmeneti jellegű (átmenet a halmazos, szalagtelkes, szabályos és esetenként a városias formakincs között), a kisebb falvak pedig szinte minden esetben szabályos, tervezett falvak, rövid múlttal. Nyugaton a Duna ártéri síkján Budapest térségétől egészen Mohácsig találkozunk halmazfalvakkal, míg a Tisza ártéri síkján Tokajtól

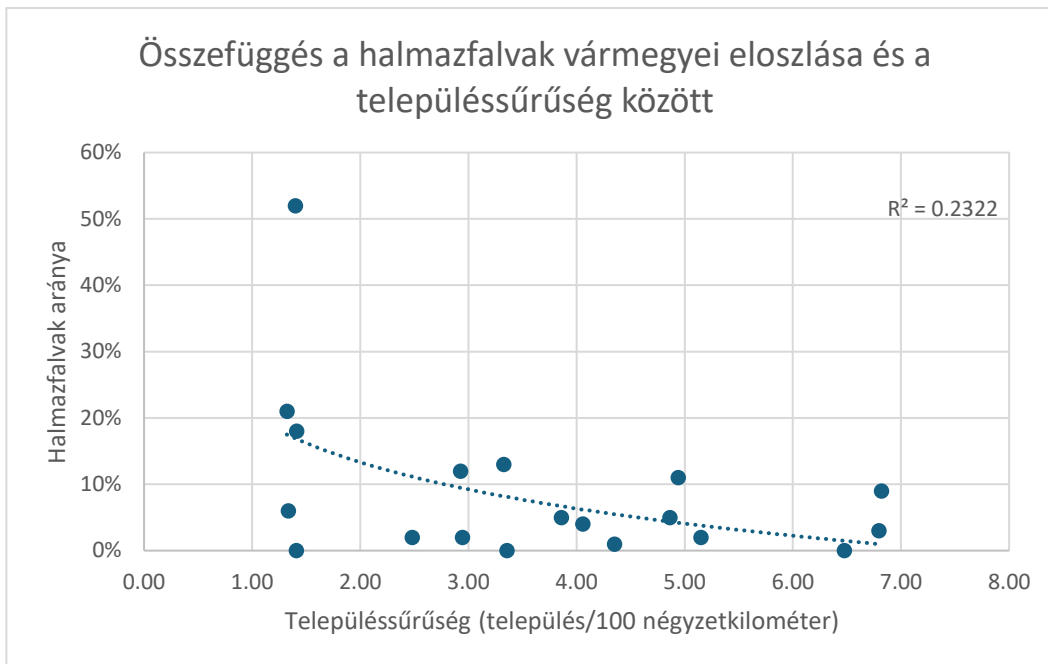
Csongrád térségéig jellemző a halmazos forma. Az Alföld északkeleti részén viszont a falvak döntő többsége útifalu (Nyírség, Szatmár, Sárrett).

Összegezve egy nyugat-délnyugat - kelet-északkelet irányú tengely az, ahol az Észak-Alföldön halmazos településekkel találkozunk. Legnagyobb arányban a Jászság, a Hajdúság, a Hevesi és Borsodi Mezőség, a Tápíóság, illetve a Kiskunság északnyugati részén jöttek létre sűrűbben halmaztelepülések.

Vármegyei szintre vetítve kiugróan magas értéket képvisel Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, ahol a települések több mint 50%-a halmazos szerkezetű. 10% fölötti arány csak olyan vármegyékben fordul elő, melyek vagy egészen (pl. Hajdú-Bihar vármegye – 21%), vagy részben (pl. Heves vármegye – 13%) alföldi helyzetűek. Kis számban, de a Dunántúlon is találhatunk halmazfalvakat, Zala és Veszprém vármegyékben viszonylag jelentékeny az arányuk, ám ezek sem méretükben, sem kialakulásukban nem hasonlók az Alföld (kétbaltelkes) halmazos településeihez. A katonai felmérési térképeket összehasonlítva azt látjuk, hogy inkább egykori útifalvak besűrűsödése miatt válhatott egy-egy falu halmazossá (pl. Kővágóörs).

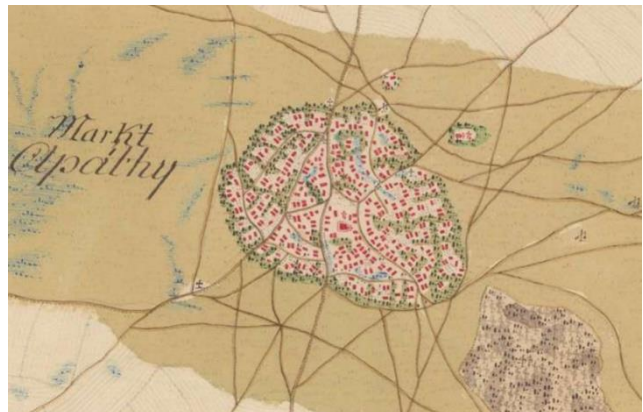
5. ábra (saját szerkesztés): Halmazos szerkezetű települések megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)

6. ábra (forrás: KSH és saját szerkesztés): Halmazos szerkezetű települések vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)

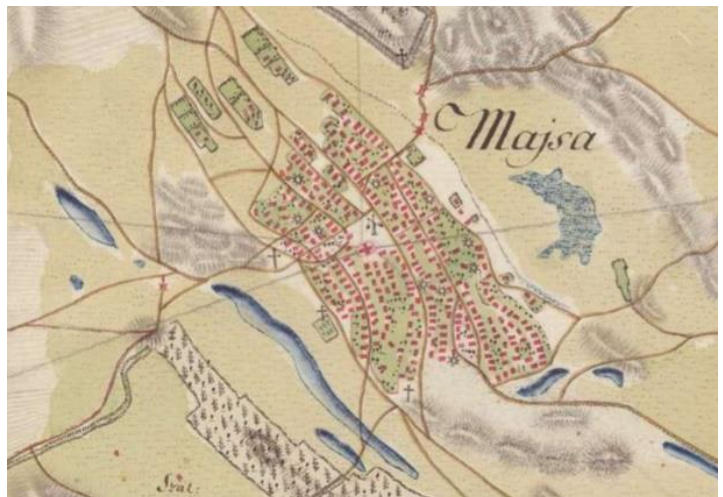

7. ábra (forrás: Arcanum): Hajdúdorog térképe (Hajdú-Bihar Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

8. ábra (forrás: Arcanum): Jászapáti térképe (Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

9. ábra (forrás: Arcanum): Kiskunmajsa térképe (Bács-Kiskun Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

10. ábra (forrás: Arcanum):
Tápiószele térképe (Pest
Vármegye), az I. Katonai
Felmérés (1782-1785) részlete

11. ábra (forrás: Arcanum): Halmazfalvak a Balaton-felvidéken (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

12. ábra (forrás: Arcanum): Átány (Heves Vármegye) területi és szerkezeti változása az I. és II. Katonai Felmérés (1782-1869) részletei

2.1; Körfalu

Habár a magyar települések közt igen kevés példát találunk rá, a magyar nyelvű szakirodalom is külön kategóriaként különíti el a körfalut (rundling). A körfalu egyfajta átmenet a törpefalu és a szalagtelkes útifalu között, mérete változó (a lakóhelyek számát tekintve), a német szakirodalomban leírt körfalu jóval kisebb, mint egy átlagos magyar falu. Német irodalom nyomán *Mendöl* kis és nagy rundlingot különböztet meg. Míg a kis rundling mindössze néhány lakóhelyből áll (tehát egyfajta törpefalu), addig a nagy rundling 20-25 lakóhelyből is állhat. A körfaluban a legfontosabb morfológiai elem a központi tér, melyet egy körben vesznek körül a lakóházak. A központi tér funkciója elsősorban az volt, hogy éjszakára ide tereljék be a jószágot a legelőről. A kör alakú elrendezés védelmet is nyújtott a gyakran nemzetségi alapokon létrejött falvak lakosságának és jószágainak. A templom is általában a központi téren épült fel. A körfalunak általában egy „kijárata” van, tehát szinte mindig zsákfalunak tekinthető. Általában nagy településsűrűségű aprófalvas térségekre jellemző, tehát gyakran egy kilométeren belül több ilyen körfalu is alakult. A rundlingok iskolapéldáit észak-német aprófalvas térségekben (Elbe-Saale folyók között) találjuk (Mendöl. T. 1963)

Magyarországon a körfalu nagyon ritka, mindössze 5-10 ilyen falut különíthetünk el, melyek a Dunántúl aprófalvas térségeiben jöttek létre. Az Ormánságban Kemse község (Baranya vm.) talán a legismertebb magyarországi körfalu (inkább négyzetre emlékeztető alakja ellenére). Az Ormánság mellett a Kisalföld térségében (Marcal-Rába vidéke) találhatunk körfalvakat (Mérge – Győr-Moson-Sopron vm.). A körfalvakat azonban könnyen összetévesztjük kisebb méretű orsófalvakkal is, hiszen utóbbinak is a legfontosabb morfológiai eleme a központi tér. Ha az Ormánság településeit az első katonai felmérés térképén vizsgáljuk, akkor több ilyen ún. *rundangerdorf*-ot láthatunk, melyek a későbbi térképeken már inkább szalagtelkes útifalvaknak látszanak (vagy kevésbé aprólékos térképrajzolásra vagy településrendezésre gyanakodhatunk).

23. ábra (forrás: Arcanum): Kemse térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

14. ábra (forrás: Arcanum): Mérge térképe (Győr-Moson-Sopron Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

2.2; A szalagtelkes útifalu

Hazánk településállományának legnagyobb részét szalagtelkes útifalvak alkotják. Az útifalvakat *félszabályos* formáknak is nevezhetjük, habár esetükben nem beszélhetünk tudatos tervezésről, geometriailag szabályos belsősegről, mint a sakktábla alaprajz esetében, de a halmazfalvakra jellemző szabálytalanság sem jellemző, elsősorban az utak mint alaprajzalkotó térelemek miatt. A település belsőségét alakító utak/utcák mellett a szalagtelkek (vagy nadrágszíjparcellák) szerepe alapvető ennél a településformánál. A házak viszonylag sűrűn állnak egymás szomszédságában, oromfalukkal az utca felé. Ezt ún. fésűs beépítésnek nevezzük, ezen belül megkülönböztethetünk utcavonalas, előkertes, fűrészfogas, szabálytalan vagy zárt sorú beépítést is (Istvánfi. Gy, et.al, 2011). A szalagtelkek, ahogy a nevük is mutatja, szorosan egymás mellett fekvő, hosszú, keskeny parcellák. A szalagtelkek csak a település belsőségét jelentik, tehát a külsőségen fekvő szántók nem részei ezeknek a parcelláknak (ahogy a sorfalvaknál láthatjuk). A lakóház mögött találjuk a gazdasági épületeket, a csűr, pajtát, ólakat, tehát azokat az építményeket, amiket egy kétbeltelkes településen az ólasövben lévő kertben találnánk. Speciális altípusa egy-egy szalagtelkes falunak az ún. *csűrös* falu (vagy pajtasoros falu), ahol a ház mögötti szomszédos csűrök egymással érintkezve egyfajta falat alkotnak a falu körül. A csűrös/pajtasoros forma hazánkban elsősorban a dunántúli német falvakra jellemző (pl. Márkó, Szentjakabfa) (Györffy. I., Mendöl. T. 1963). Észak-magyarországi szalagtelkes településeknél az is megfigyelhető, hogy egymást követően több ház is áll egy-egy szalagtelken, ami az öröklődés miatti telekaprózódás következménye. Az egymás mögött felépült házakhoz gyakran kis sikátorokat kellett nyitni, az egykori udvar így utcává változott (Fodor. F., Mendöl. T. 1963). A településformán belüli altípusokat méretük és térelemeik alapján különítjük el egymástól. Alapvető különbség, hogy *egyutcás* vagy *többutcás* faluról beszélünk, a központi tér szerepe pedig az ún. *orsófalvaknál* jelentős.

Hazánk szinte minden területén találkozunk szalagtelkes útifalvakkal, kivételt talán csak a kis településsűrűségű alföldi területek jelentenek, hiszen itt halmazos formákkal vagy szabályos szerkezetű „újfalvakkal” találkozunk. A Dunántúl, az Északi-középhegység és az Alföld északkeleti részén szalagtelkes útifalvak vannak a legnagyobb mennyiségben. Orsófalvak elsősorban fontosabb országutak mentén (a vásárvonalak mentén) és egy-egy területen (pl. A Szatmári-síkon) vannak nagyobb számban. Egyutcás szalagtelkes útifalvak elsősorban az ország délnyugati és északi nagy településsűrűségű, aprófalvas térségében alakultak, ahol a tagolt domborzat is ennek a formának kedvezett. A többutcás szalagtelkes útifalu a leggyakoribb típus Magyarországon, szinte mindenhol megtalálható, de legjellemzőbb a

dombvidékeken, egyes síkvidéki területeken (pl. A Kisalföldön), illetve síkság és hegyvidék találkozásánál. A következőkben az alábbi három szalagtelkes forma részletesebb bemutatása következik.

2.2a; Orsófalu

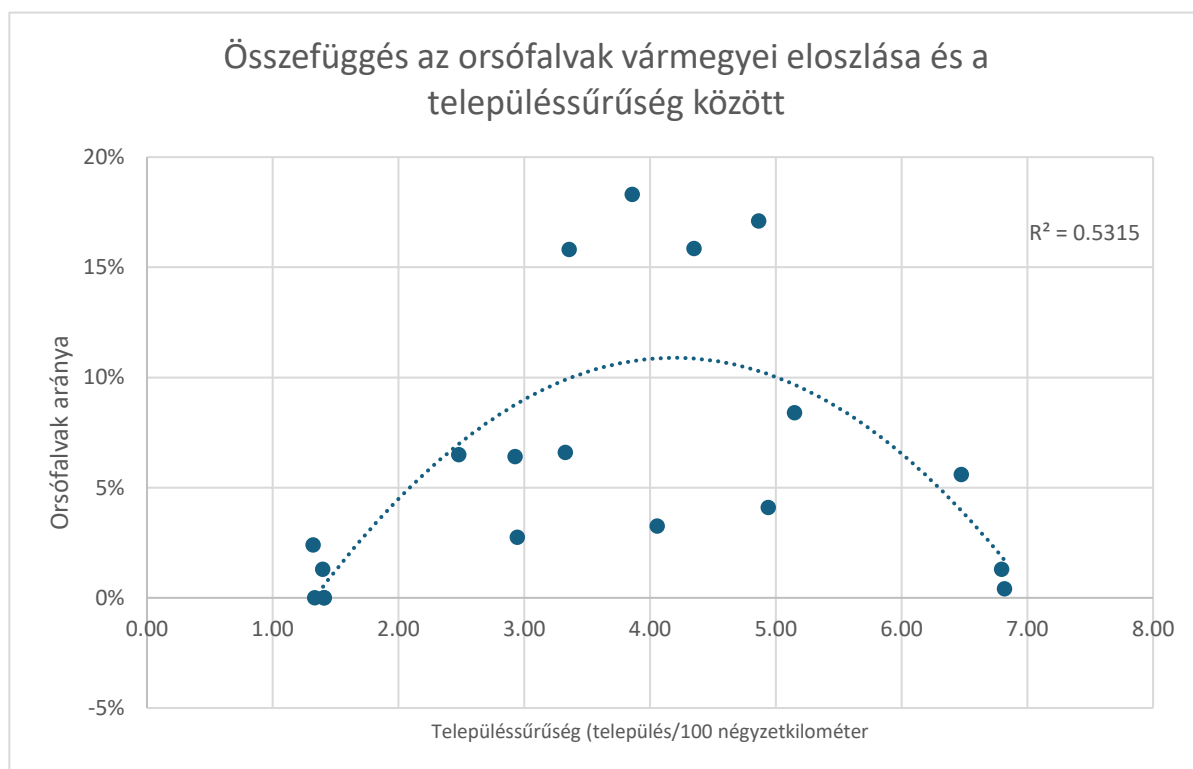
Az orsófalu elnevezés szintén a német nyelvű szakirodalomból (*angerdorf*) került tükörfordítás után a magyar településföldrajzba. Ezt azokra a szalagtelkes útifalvakra használjuk, ahol a településen áthaladó út *orsóalakban* szélesedik ki, így az út mentén kialakul egy központi tér (Mendöl. T, 1963). Az orsófalu morfológiáját tekintve egyfajta átmenet a körfalu és a szalagtelkes útifalu között, ám itt az út szerepe sokkal jelentősebb. A körfalvak általában olyan zsákfalvak, ahova egy-egy kisebb út megy be, de „áthaladó forgalma” nincs. A tipikus orsóforma általában olyan útvonalak mentén jött létre, melyek fontosabb országutak, így nem meglepő, hogy orsó formát gyakran láthatunk egyes *vásárvonalak* térségében is. Az orsófalvak jellemzőek németek által lakott területekre (pl. Gerecse, Mosoni-sík). A központi tér szerepe az orsófalvak esetében igen jelentős, hiszen ez az, ami megkülönbözteti az egyszerű szalagtelkes útifalvaktól. A kiszélesedő út és az utat követő házak vonala egy olyan területet zárt közre, ahol piacokat is tarthattak, a jószágot is beterelhették (a körfaluhoz hasonlóan), illetve a templom is ide épült. A templom mellett gyakran találunk lakóházakat, újabban középületeket is a kiszélesedésben, megjelenhet a besűrűsödés és akár a halmazosodás is ebben az esetben. A központi téren tartott piacok és vásárok miatt ezt a formát *orsós piacutcás* falunak vagy városnak is nevezik. A város mint fogalom azért is kiemelt ebben az esetben, mert ennek a formának az adottságai kedvezőek voltak a városiasodás feltételeinek. A Felvidék több fontos városának alapját orsós piacutcás szerkezet alkotja (pl. Eperjes, Kassa), de hazai példát találunk olyan orsófalvakra, melyek ugyan nem városok, de városiasabb jellegűek mint a környező községek. A magyarországi orsófalvak túlnyomó része azonban meglehetősen falusias jellegű, sok orsófalut találunk aprófalvas térségekben (pl. A Szatmári-síkon), ahol a kiszélesedés kisebb mértékű, viszont a templom mindig ide épül az út vonalában. Az orsó formájú központi térrel rendelkező településeket az alábbi rendszer szerint csoportosíthatjuk:

Orsós piacutcás város	• <i>Cseppalakú</i> főtér, vagy kettéágazik a városon áthaladó főút • Háztömbök is lehetnek a kiszélesedésen. • Város	• Felvidéki királyi városok és bányavárosok (pl. Eperjes, Poprád).
Orsófalu országút mentén	• Fontos országút mentén jön létre • Gyakran több km hosszú település • Mezőváros vagy <i>városias</i> község	• Kisalföld térsége (pl. Öttevény) • Alföld és Északi-Középhegység határa (vásárvonal). (pl. Kerepes)
Aprófalvas térségben lévő orsófalu	• A kiszélesedés mértéke nem jelentős, a központi téren csak a templomot találjuk • A település általában néhány száz méter hosszú. • <i>Falu</i> (minden esetben falusias jelleg)	• Szatmár-sík (pl. Botpalád) • Nyugat-Magyarország (pl. Zalaerdőd)

Magyarországon a településállomány kb. 6%-a tartozik bele ebbe a kategóriába, területileg leginkább a fentebb említett területekre jellemző településforma. Legnagyobb arányban Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében láthatunk orsófalvakat (itt a települések 18%-a orsófalu), a Szatmári-sík talán a legjelentősebb terület az országban. 10% feletti érték még Veszprém (17%), Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom (16-16%) vármegyékben van. A Dél-Alföldről szinte teljesen hiányzik ez a településtípus, sem Csongrád-Csanádban, sem Békésben, sem Bács-Kiskun vármegyében nem láthatunk orsófalvakat. Összességében elmondhatjuk, hogy az orsófalu az aprófalvas alföldi és dombvidéki területekre, németek által lakott dunántúli területekre és a vásárvonalak térségére jellemző forma.

15. ábra (saját szerkesztés): Orsós szerkezetű települések megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)

16. ábra (forrás: KSH és saját szerkesztés): Orsós szerkezetű települések vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)

17. ábra (forrás: Arcanum): Budakeszi térképe (Pest Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

18. ábra (forrás: Arcanum): Mihályháza térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

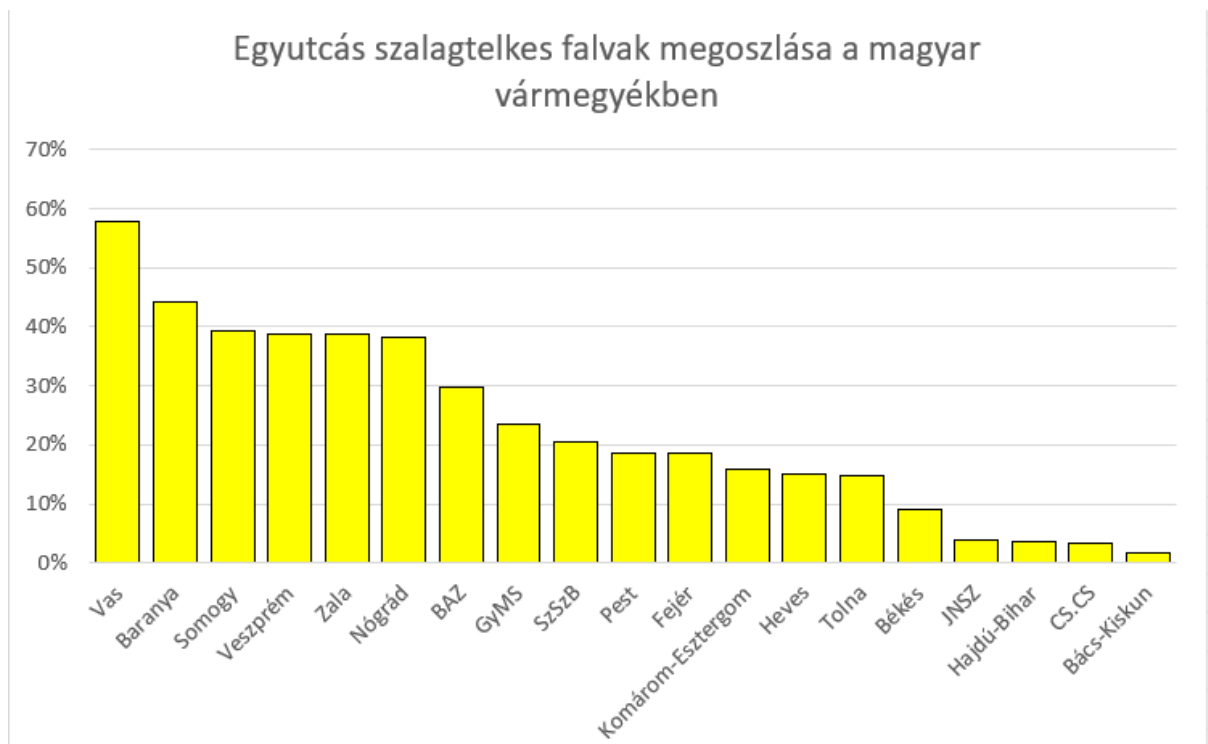
19. ábra (forrás: Arcanum): Csaholcz térképe (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

2.2b; Egyutcás szalagtelkes útifalu

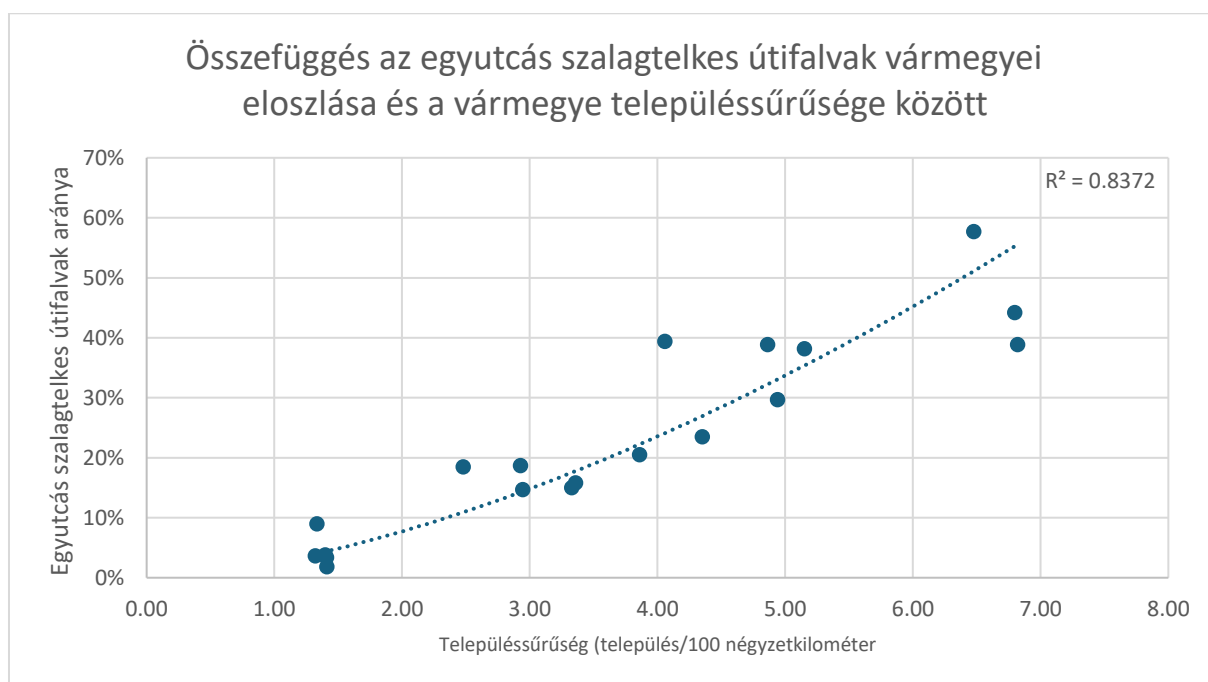
Az útifalvak kategóriáján belül az egyutcás szalagtelkes útifalu a morfológiailag legegyszerűbb altípus, hiszen a legfontosabb térelem az az egy út, ami mellett sorakoznak a lakóházak és közintézmények. A központi tér talán ennél a településformánál a legkevésbé domináns, hiszen nincs kiszélesedés (ha van, akkor beszélünk orsófaluról), általában nincs kitüntetett helye a településmagnak. Az egyutcás szalagtelkes útifalvak az esetek legnagyobb részében mindössze néhány száz méter hosszú települések, tehát a kevés házból álló törpefalunál ugyan nagyobbak, de általában aprófalvak. Az egyutcás szalagtelkes útifalu sík-, domb- és hegyvidéki területen egyaránt megtalálható. Alföldi környezetben elsősorban folyók mocsaras és ezáltal valamelyest védett ártéri síkján találhatunk kis egyutcás falvakat, gondoljunk pl. az Ormánságra vagy a Felső-Tisza vidékre. Domb- és hegyvidékeken általában a tagolt környezet miatt alakulnak ki egyetlen utcából álló falvak, mivel a magyar települések zömmel völgyekbe épülnek. A szűk

völgyek így a szalagtelkességet is valamelyest torzíthatják; ilyen formákat a Völgységben vagy a Zalai-dombságban láthatunk. A völgyekben fekvő egyutcás falvak belsőségét gyakran a völgyben futó patak is befolyásolja, a meder (inkább az esetleges kiáradásnál érintett terület) szélessége miatt a párhuzamos házsorok közt akár több tíz méter távolság is lehet. Egyutcás szalagtelkes útifalvak nagyobb arányban vannak az ország nyugati részén, azokon a területeken ahova nem jutott el a török pusztítás, tehát a Nagykanizsa-Balaton vonaltól északnyugatra fekvő területeken. Anomáliának tűnhet, hogy egyetlen útból álló útifalvakat a Dél-Alföld szabályos sakktáblái között is találunk, ezek általában olyan sortanyás területek, melyek nem fejlődtek tovább, hanem megmaradtak útifalunak (ám keletkezésük szintén XIX. századi), ilyen pl. Dombegyház magja.

A magyar településállomány 28-30%-át egyutcás szalagtelkes útifalvak adják, ezzel a többutcás szalagtelkes útifalvak után ez a második legjellemzőbb magyarországi településforma. Ahogy az fentebb is olvasható, ez a típus hazánk peremterületein gyakori, tehát Nyugat és Délnyugat-Dunántúl, illetve Észak-Magyarország a két legjellemzőbb térség. Vármegyei szinten láthatjuk, hogy egyedül Vasban haladja meg számuk az 50%-os értéket (itt 58%). Baranya, Somogy, Veszprém, Zala és Nógrád vármegyéik esetében a települések több mint harmada egyutcás szalagtelkes útifalu. Nem meglepő, hogy az alföldi vármegyékben a legritkább ez a forma, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Csongrád-Csanád és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékben 5% alatti ez az érték.

20. ábra (forrás: Saját szerkesztés): Egyutcás szalagtelkes útifalvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)

21. ábra (forrás: KSH és saját szerkesztés): Egyutcás szalagtelkes útifalvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)

22. ábra (forrás: Arcanum): Óbudavár és Szentjakabfa térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

23. ábra (forrás: Arcanum): Ólód térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

24. ábra (forrás: Arcanum): Gencsapáti térképe (Vas Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

26. ábra (forrás: Arcanum): Rakaca térképe (Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

27. ábra (forrás: Arcanum): Szuha térképe (Heves Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

25. ábra (forrás: Arcanum): Csokonyavisonta térképe (Somogy Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

28. ábra (forrás: Arcanum): Kátoly térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

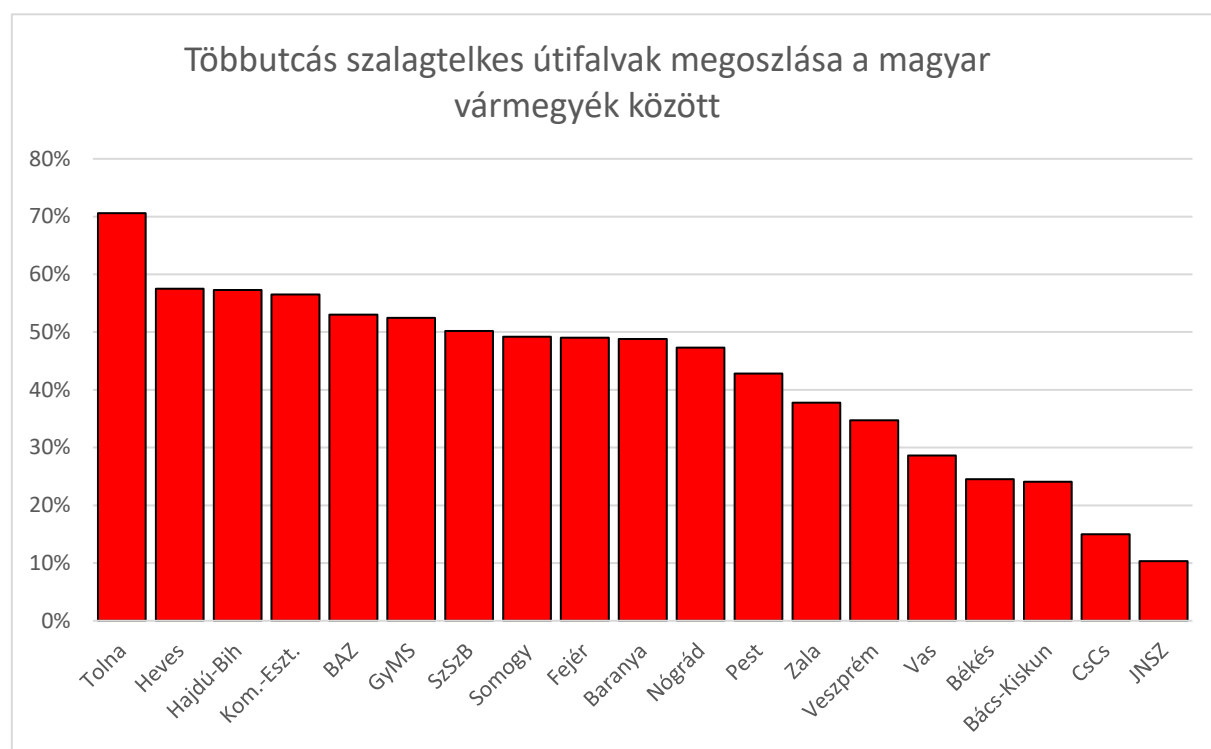
2.2c; Többutcás szalagtelkes útifalu

A Magyarországon leggyakoribb településforma a többutcás szalagtelkes útifalu, ahogy a neve is mutatja, ennél a típusnál több (minimum) két utca mentén helyezkednek el a lakóházak. A település mérete nagyon változó, az alföldi kétbeltelkes települések méretével vetélkedő sokutcás településtől az útelágazásnál kialakult, két út mentén épült aprófaluig sok változatot találunk. A szalagtelkes útifalvak kialakulására ható tényezők között említhetjük a mezőgazdaság fejlődését (tagosítás, háromnyomásos gazdálkodás), a Nyugat-Európa felől érkező feudális újítások nem véletlenül a Kárpát-medence fejlettebb, nyugati felén terjedtek el elsőnek. A domborzat is hatással van a szalagtelkes útifalvak egy-vagy többutcás jellegének kialakulására: azt láthattuk, hogy egyutcás falvak elsősorban dombvidékek szűk völgyeiben és védett alföldi mocsárvidékeken alakultak ki. A többutcás szalagtelkes útifalvak legnagyobb arányban átmeneti területeken (hegyvidék és síkság találkozási pontja, alacsony dombvidékek, kettéágazó völgyek stb.) jöttek létre, ahol egy területen nagyobb népesség tudott letelepedni (így nem egyutcás aprófalvak jöttek létre). A hegylábi területeken a vásárvonal jelentőségét ismételten meg kell jegyeznünk, hiszen a fontos országutak mentén az orsófalvak mellett általában többutcás szalagtelkes útifalvakkal találkozunk legtöbbször. A fontosabb utak elágazásánál rendszerint ilyen településforma jött létre (T-forma, Y-forma), de jellemző két egymást keresztező országút találkozásánál is. Az országutak mellett általában kisebb utcák is létrejönnek, ezek gyakran egykori dűlőutak vagy az országúttal párhuzamosan kialakított utcák. A többutcás szalagtelkes útifalvak között is találunk olyan településeket, melyek egykor még halmazos szerkezetűek lehettek, de a XVIII- XIX. században átépítés/tagosítás miatt válhattak szalagtelkessé. Ez különösen jellemző a Mátraalja, Bükkalja településeire. A Dél-Alföld mezővárosainál (pl. Makó, Hódmezővásárhely) szintén felfedezhető ez a forma, ám ezek annyira vegyes formák (besűrűsödés, átépítés történt), hogy egyértelmű megállapítást nem tehetünk. A többutcás szalagtelkes útifalvak alaprajzának külső jellegzetességei (utcák száma, sűrűsége) tájegységenként változhatnak; más a forma a Kisalföldön, a Nyírségben, a Völgyesség sváb településeinél vagy az Északi-középhegységben.

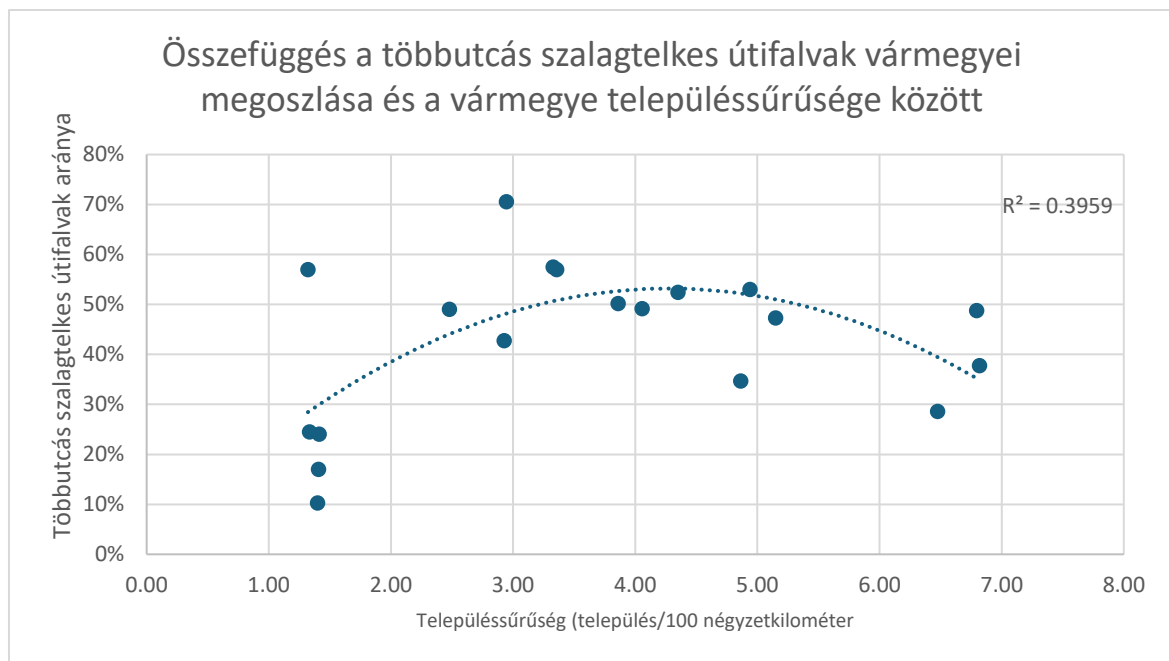
Magyarországon a többutcás szalagtelkes útifalvak vannak a legnagyobb arányban hiszen minden vármegyéből fel tudunk mutatni néhány példát. A magyar települések 40-45%-a ilyen alaprajzú, a legtöbb megyében minden második falu többutcás szalagtelkes útifalu (pl. Győr-

Moson-Sopron: 52%, Szabolcs-Szatmár-Bereg: 50%, Somogy/Fejér/Baranya: 49-49%, stb.). A legnagyobb arányban Tolna vármegyében találjuk meg ezt a típust (71%), ahol a Völgység/Tolnai-dombság sváb településeinek alaptípusának számítanak ezek a keskeny, kettéágazó völgyekben, a XVII-XVIII. század folyamán kialakított telepesfalvak (pl. Tevel, Zomba). Azokban a vármegyékben, ahol jellemző az aprófalvas (egyutcás, orsófalvas) településszerkezet, ott ezek a nagyobb területű többutcás szalagtelkes útifalvak csak az állomány közel harmadát jelentik (pl. Veszprém; 35%, Vas; 29%). A többutcás szalagtelkes útifalvak aránya a dél-alföldi vármegyékben a legkisebb, például a Homokhátság területéről teljesen hiányzik. A legkisebb arányt Csongrád-Csanád (15%) és Jász-Nagykun-Szolnok (10%) vármegyékben ér el ez a forma (elősorban néhány mezővárosnál és egyes Tisza menti falvaknál mutatható ki; pl. Nagykörűn). Bács-Kiskun vármegyében Kalocsa térségében van egy nagyobb csoport (pl. Miske), Békés és Hajdú-Bihar vármegyékben a Sárret térségében szintén nagy számban megtaláljuk.

Összefoglalva, a magyar településállományban a többutcás szalagtelkes útifalvak jelentősége kiemelkedő, hiszen településeink legnagyobb százaléka ilyen szerkezetű.

29. ábra (saját szerkesztés): Többutcás szalagtelkes útifalvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)

30. ábra (forrás: KSH és saját szerkesztés): Többutcás szalagtelkes útifalvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)

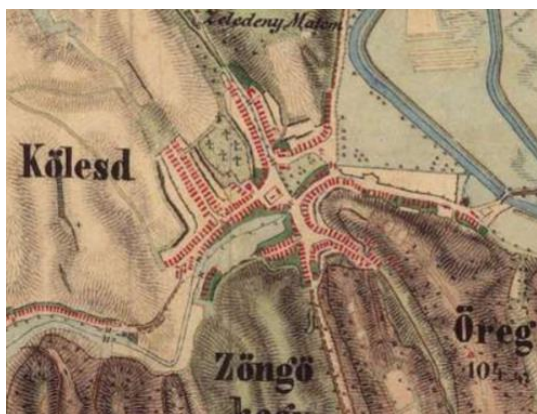
31. ábra (forrás: Arcanum): Nagyoroszi térképe (Nógrád Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

32. ábra (forrás: Arcanum): Bicske térképe (Fejér Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

33. ábra (forrás: Arcanum): Szany térképe (Győr-Moson-Soporon Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

35. ábra (forrás: Arcanum): Kölesd térképe (Tolna Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

34. ábra (forrás: Arcanum): Szentkirályszabadja térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

36. ábra (forrás: Arcanum): Nyírbátor térképe (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

2.3. Sorfalvak, irtványfalvak

A sorfaluról mint az útifalvak altípusáról csak kevés szót ejtenék, hiszen Magyarország területén egyáltalán nem jellemző, vagy csak nagyon kis számban jelenik meg egyes középhegységi területeken erdőtelkes sorfalu formájában.

A sorfalut az különbözteti meg a szalagtelkes útifalutól, hogy a ház mögött húzódó szalagtelkek a szántót, erdőt/mocsarat/legelőt is magukba foglalják, így gyakran a teljes (mezőgazdasági szempontból hasznos) külsőség és belsőség egybeolvad (Mendöl. T, 1963). A német

szakirodalom erdőtelkes és láptelkes formát különböztet meg: az erdőtelkes sorfalu dombvidéki, középhegységi erdők irtása után keletkezhetett, a láptelkes sorfalu mocsarak lecsapolása nyomán (Mendöl. T, 1963). A folyamat elsősorban azokon a területeken volt a leginkább jelentős, ahol nem volt elég könnyen hozzáférhető, megmunkálható föld, cserébe hatalmas erdőségek (pl. Sziléziában, a Kárpátokban), vagy láp-és mocsárvidékek voltak (pl. Németalföldön), és kényszertelepülések jöttek létre ezeken a területeken. A sorfaluban nagy jelentősége van az útnak, ami a településen áthalad. Az út általában valamilyen természeti formát (patakmeder, hegygerinc) követ, a lakóházak szórványosan követik az útvonalat. Az ilyen erdőtelkes sorfalvak gyakran egymással összeolvadnak, időnként halmazosodnak, amire sok példát találunk Szlovákia és Lengyelország határán a Kárpátokban. A láptelkes falu általában szabályosabb, a telkek igen keskenyek, az út általában valamilyen töltés/gát (Mendöl. T, 1963). A Kárpát-medencében/Kárpátokban erdőirtás során létrehozott települések elsősorban a középkor végéről származnak, a mocsarak lecsapolása (az Alföldön), viszont a XIX. századtól egészen a XX. századig zajlott, ebben az időben már nem láptelkes sorfalvak jöttek létre, hanem szabályos, sakktábla alaprajzú települések. A láptelkes sorfalu hiányzó forma a Kárpát-medencéből.

Ma Magyarországon néhány településre mondhatjuk azt, hogy erdőtelkes sorfalu, ám ezek gyakran olyan egy vagy többutcs útifalvak, melyek erdővel borított dombsági/középhegységi területeken jöttek létre, így a hagyományos külsőség/belsőség felosztás gyakran egybeolvadt. Olyan sorfaluval, mint amiket például Szlovákia északi részén láthatunk, a mai Magyarországon nem találkozhatunk (jellegzetesen szláv településtípus az utak mentén szórványosan épült házak, telkek alkotta, gyakran egy másikkal egybeolvadó falu). Az Északi-középhegység egyes területein (Zemplén, Heves-Borsodi dombság) előfordulnak olyan települések melyek egykori erdőirtás során alakulhattak ki (pl. Baskó, Sima, Zabar). Györffy István Domaháza községet is irtványfaluként írja le (Györffy. I. 1943).

37. ábra (forrás: Google Maps): Répáshuta térképe (Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)

38. ábra (forrás: Arcanum): Chyzne térképe (Lengyelország), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

3.1. Szabályos szerkezetű (sakktábla) falvak

A magyarországi faluszerkezetek harmadik nagy kategóriája azokat a településeket takarja, melyek nem öntevékeny úton jöttek létre, hanem általában „felsőbb” utasításra, állami vagy földesúri döntésből kifolyólag. A szervezettség a település minden elemében fölfedezhető: szabályos, mérnökök által megtervezett forma, gyakran valamilyen nem mezőgazdasági *funkció*, és a falu lakosságát is (gyakran külföldről beköltöző) telepések teszik ki. A település a legtöbb esetben *újfalú*.

A szabályos szerkezetű (sakktábla) falvakat két fő csoportra bonthatjuk; az egyik az a faluforma, mely a XVIII. századtól kezdődően alakult ki. A folyamat alapját III. Károly, majd Mária Terézia újjáépítési politikája határozta meg. A karlócai béke (1699) után ugyan a török kivonult az Alföld legdélebbi régióiból is, de jellemzően ezeken a területeken nagyon kevés település maradt meg eredeti formájában. Az alföldi magyar lakosság vagy egymástól távoli, sűrűn lakott mezővárosokban tömörült (kétfeltek halmazos forma), vagy a folyók ártéri síkján és mocsaras területeken megmaradt falvakban élt továbbra is. A Bánság és Bácska kis népsűrűségű és településsűrűségű terület lett, amely nem volt arányban azzal, hogy a Kárpát-medence egyik legjobb termőtalaja pont ebben a térségben található. Az egykori Hódoltsági területen több száz sakktábla falu épült fel, a beköltöző lakosság általában német anyanyelvű volt, de Békésben a szlovákság, a Bánságban a románság, Bácskában meg sok egyéb etnikum (szerbek, bunyevácok, ruszinok stb.) új otthonra talált (Romsics. I, 2017).

A szabályos sakktábla szerkezet alapeleme a minimum kettő, három egymásra merőleges, egymással párhuzamos utca, teleklábas házhelyek (a téglalap alakú telkek azonos méretűek, végükkel illeszkednek a másik telekhez, a ház pedig mindig az utcafrontra nyílik), és egyfajta

településközpont, ahol a közintézményeket (templom, bolt) találjuk (Mendöl. T, 1963). A tárgyalt sakktáblák ugyan szinte kivétel nélkül ilyen szerkezetűek, méretükben és elhelyezkedésükben nagy változatosságot mutatnak, általában a legrégebben (XVIII. század) felépített települések a legnagyobbak, ezek fekszenek a közlekedés szempontjából kedvező helyeken (pl. Tótkomlós). A XIX. században alapított községek általában kisebbek, gyakran teljesen szabálytalan elhelyezkedéssel (pl. Nagybánhegyes, Földeák). A változásokat a katonai felmérési térképek összehasonlításával remekül lehet látni. Az első katonai felmérés térképén még jóval kevesebb települést találunk, mint a néhány évtizeddel később készült második katonai felmérés térképén, így bizonyos, hogy például a békési sakktáblák túlnyomó többsége a XIX. század első felében és közepén épült föl.

A szabályos szerkezetű (sakktábla) települések másik nagy csoportját a XX. század folyamán (elsősorban az 1950-es években) alapított/alakított ún. tanyaközségek jelentik. A tanyaközség vagy tanyaközpont általában a Rákosi-korszak (1948-53) tanyafölszámolásai nyomán mesterségesen létrehozott község (Csikós. et. al, 2023). Ilyen jellegű tanyaközpontokat általában olyan területeken hoztak létre, ahol már kialakult egyfajta centrum, besűrűsödés a kiterjedt tanyavilágban, például iskola, templom, piac is lehetett itt. Ezeknek az „újfalvaknak” kisebb része már létezett a szocializmus előtt is, mármint ha a település alaprajzáról beszélünk, de jogállásuk alapján nem voltak önállóak. 1900 óta hivatalosan 250 új település alakult egy másiktól való kiválás során, ezeknek kb. fele alföldi tanyaközség, a legtöbb Bács-Kiskun vármegyében; 18,9% (Bajmócy, et. al, 2014). A XX. századi sakktábla alaprajz hasonló a Habsburg-korban felépült/újjáépült települések alaprajzához, a falu morfológiáját általában a XX. század (és a szocialista mezőgazdaság) igényeihez igazított központi funkciók befolyásolják (iskola, tanács, művelődési ház, TSZ épületek). A tanyaközségek különböző szerkezetű tanyavilágokban hasonló módon jöttek létre; tehát a homokhátsági szórt tanyás szerkezet vagy a békési (Szarvas Békéscsaba) tanyasoros szerkezet esetében egyaránt felépültek. A tanyafelszámolás éveiben azonban nem tűnt el a tanya, mint településtípus, csak a tanyán élő emberek aránya csökkent nagy mértékben, de ez is területi eltéréseket mutat (Csikós. et.al. 2023).

A XX. század szabályos szerkezetű települései nagy részt a Dél-Alföldön alakultak, hiszen itt volt a legkisebb a településsűrűség, lényegében hatalmas területek tartoztak egyes mezővárosokhoz, de nagyrészt külterületi szórványként. A hatalmas, kis helyi központokkal ugyan rendelkező tanyavilágot ún. kapitányságokra osztották, egy-egy ilyen kapitányság lett általában az új község névadója is. A szórt tanyavilág kapitányságaiban kialakított falvak elsősorban a Homokhátság területén vannak (Bács-Kiskun, Csongrád-Csanád vm.),

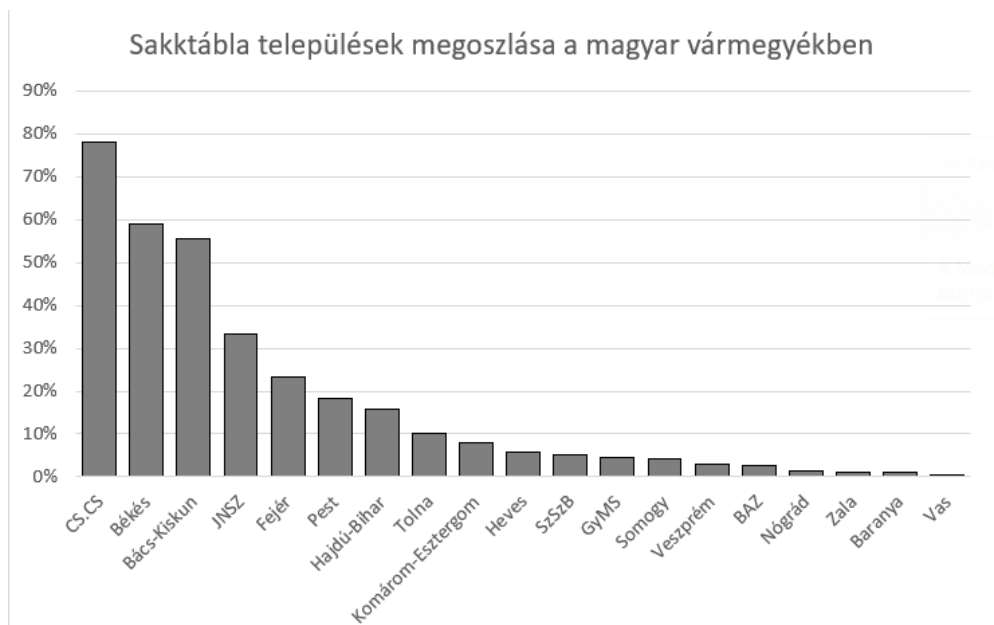
tulajdonképpen ez a legnagyobb csoport hazánk szabályos szerkezetű településeinek halmazában. Békés-vármegye tanyasoros rendszerében is sok új tanyaközség jött létre, elsősorban nagyobb utak menti felparcellázott területeken (pl. Kondoros még a XIX. században). A XX. században mezőgazdasági célból alapított községek kisebb gócokban vannak jelen a Mezőföldön, a Nyírségben és foltokban a Kisalföldön vagy Tolnában. Ezeknek jelentős része egy-egy korábbi nagybirtokos major közigazgatási önállóságot nyert utódja (pl. Bábolna).

Fontos megjegyezni, hogy szabályos szerkezetű települések nem csak elpusztult területeken létrehozott „újfalvak” lehetnek. Számos olyan példát találunk hazánkban, ahol egy-egy település meglévő szerkezetét jelentősen átalakították, ez a korai településrendezés jellemzően halmazos szerkezetű településeknél volt jelentős. Szarvas városa napjainkban (de már a második katonai felmérés térképén is) egy viszonylag szabályos teleklábas mezőváros, ám az első katonai felmérés térképén még halmazos szerkezetű (Mendöl. T. 1963). A zselici Kadarkút esetében ez a változás a XIX. század második felében történt; a második katonai felmérés térképén még egy vélhetően besűrűsödéssel keletkezett halmazfalut láthatunk, de néhány évtizeddel később (harmadik katonai felmérési térkép) a falu szerkezete már szabályos, tehát komolyabb településrendezés történt ekkor.

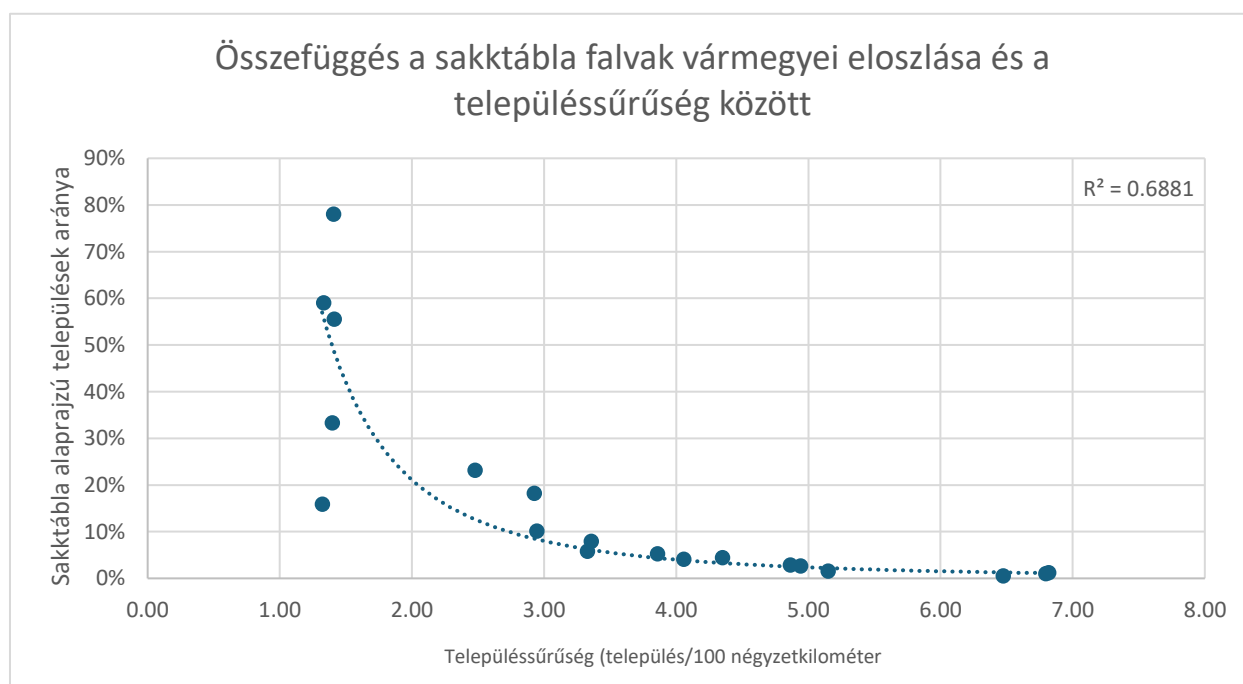
Érdekes még beszélnünk a szabályos szerkezetű települések harmadik külön kategóriájáról. Ez alatt azokat a községeket, városokat értjük, melyek nem mezőgazdasági célból jöttek létre, hanem egyéb tényezők miatt. Átmeneti típusként kezelhető a beépített szőlőhegy, mely gyakran egészen szórványos, szabálytalan formában látható (pl. Tápiószőlős, Úrhida), ám mint külön jogállású település fiatal és van jellegében valami tervezett tényező is. A községgé alakult szőlőhegy megtalálható dombvidéki területeken (pl. Kőszárhegy Fejér vármegyében), illetve alföldi területeken egyaránt (pl. Jászágó Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében). A beépített szőlőhegyhez hasonló egy-egy zártkert (pl. gyümölcsös) településsé válása, ebben az esetben sem mindig beszélhetünk sakktáblaszerkezetről (pl. Kulcs). A XX. század folyamán a fontos üdülőterületeken alakultak ki nyaralótelepek, szintén egy külterület felparcellázása során, ezek közt is néhány település önállósodott elsősorban a XX. század második felében (Bajmócy. et.al, 2014). Az üdülőtelepülések nagyobb számban egyedül a Balaton déli partján (pl. Balatonfenyves, Balatonföldvár) vannak. Fontos még beszélni az ipari célból létrehozott településekről (általában bányatelepek), ahol az ipari létesítmény (bánya, gyár, üzem) melletti területen összpontosulnak a munkásházak, melyek legtöbb esetben sorházak vagy akár többemeletes társasházak. Ipari jellegű bányatelepülések az Északi-középhegység és a Dunántúli-középhegység bányavidékein jöttek létre. Különleges a szocialista iparváros képét

mutató, de valójában községi jogállású Petőfibánya Heves vármegyében, vagy a Cserehát szűk völgyében felépült Ormosbánya és Rudolftelep. Ipari és bányatelek sokszor már meglévő települések területén alakultak (ebben a dolgozatban az eredeti falu alaprajzát tüntetem fel), ilyenek pl. a mesterségesen létrehozott bányavárosok (pl. Komló, Tatabánya), iparvárosok (Ózd), melyek egy vagy akár több kisebb-nagyobb községből álltak össze, de az új településmag már általában tervezett. Utolsó részhalmazként még az agglomerációs célból épült szabályos szerkezetű településekről kell beszélnünk, melyek a nagymértékű szuburbanizáció következtében alakultak ki majd önállósodtak. Lakó célú sakktáblákkal elsősorban Budapest agglomerációjában találkozhatunk (pl. Gyál, Szigethalom, Göd), de hasonló a Debrecen melletti Bocskai kert is. Néhány települést meg szó szerint a pusztában hoztak létre a szocializmus évtizedeiben, erre kiváló példa Hortobágy község, aminek a területén nem volt kiterjedt tanyavilág, mindössze néhány magános telep (a Csárda), további példaként érdemes kiemelni a görög polgárháborús menekültek számára létrehozott Beloianisz községet is, amit Iváncsa határában létesítettek.

Összefoglalva a szabályos szerkezetű (sakktábla) települések hazai eloszlását, a települések százalékos arányban 10% feletti értéket képvisel ez a szerkezet típus. A dél-alföldi vármegyékben 50% feletti a sakktábla falvak aránya, a legmagasabb Csongrád-Csanád vármegyében (78%). A legkevesebb sakktáblatelepülést Nyugat-Magyarországon (pl. Vas vm. 1%), vagy Észak-Magyarországon találjuk (pl. Nógrád vm 2%), a domb és hegyvidéki területeken ezek legtöbbször bányásztelepülések és ipari célból létrehozott községek. Nem meglepő, hogy a szabályos alaprajz és településsűrűség közötti összefüggés negatívan korrelál egymással; tehát a kis településsűrűségű területeken van a legtöbb ilyen sakktábla település.

39. ábra (saját szerkesztés): Szabályos szerkezetű falvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)

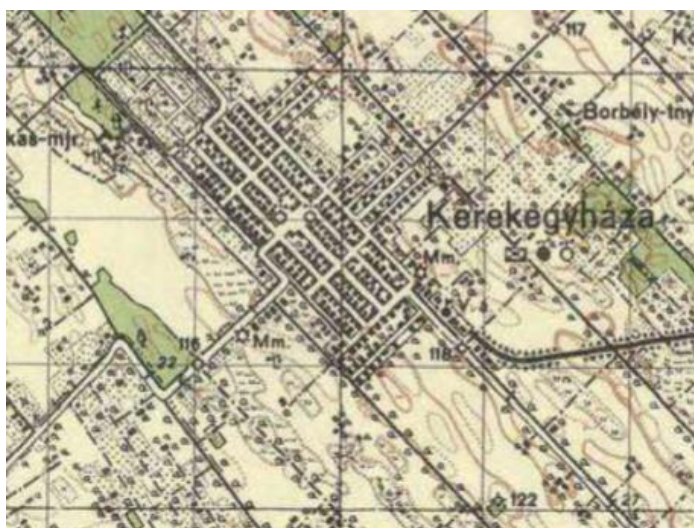
40. ábra (forrás: KSH és saját szerkesztés): Szabályos szerkezetű falvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)

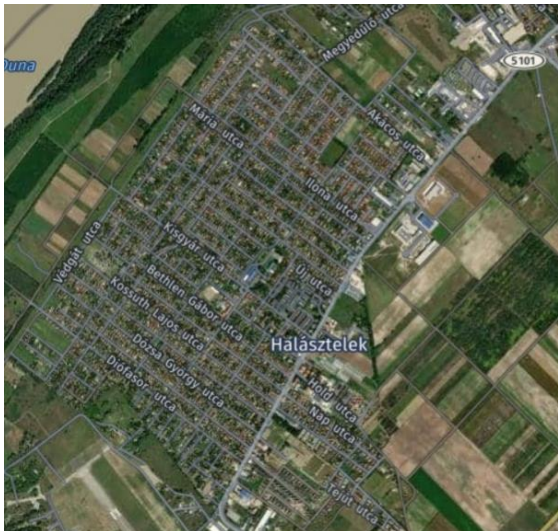
41. ábra (forrás: Arcanum): Sakkáblák Csongrád-Csanád Vármegyében, a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

42. ábra (forrás: Arcanum): Törökszentmiklós térképe (Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete

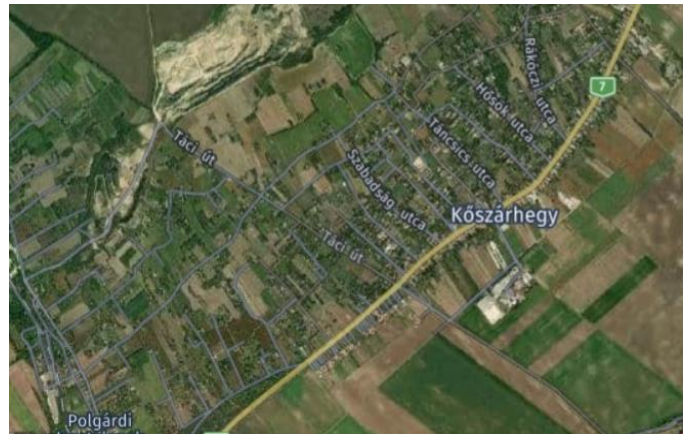
43. ábra (forrás: Arcanum): Kerekegyháza térképe (Bács-Kiskun Vármegye), a IV. Katonai Felmérés (1941) részlete

44. ábra (forrás: Google Maps): Halásztelek térképe (Pest Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)

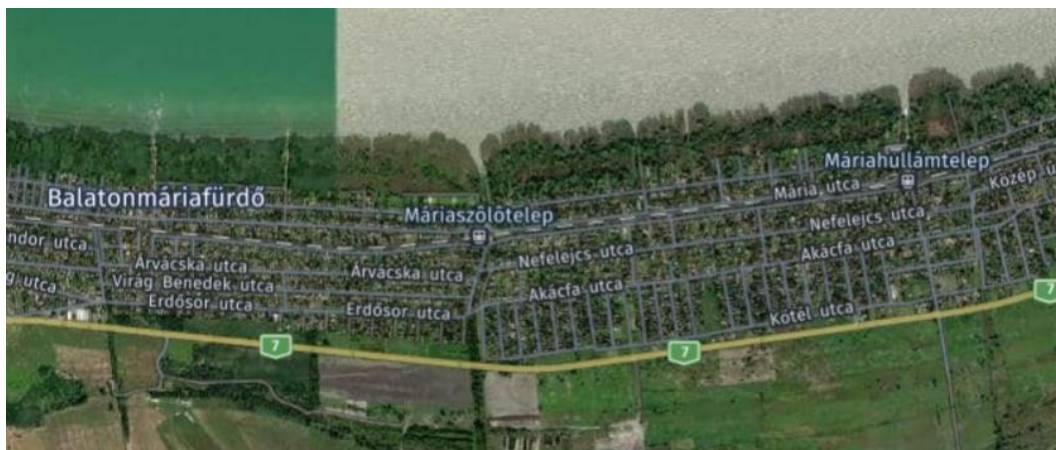
46. ábra (forrás: Arcanum): Mezőhegyes térképe (Békés Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

45. ábra (forrás: Google Maps): Kőszárhegy térképe (Fejér Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)

47. ábra (forrás: Google Maps): Petőfibánya térképe (Heves Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)

48. ábra (forrás: Google Maps): Balatonmáriafürdő térképe (Somogy Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)

Hazai térségek áttekintése a jellemző morfológiai falutípusok alapján

Magyarországon a települések morfológiai tipizálása során három nagyon egyszerűen értelmezhető régiót különíthetünk el. A kis településsűrűségű, a halmazos, egykori kétbéltelkes-mezővárosok által alkotott Észak-Alföldi térség, ami a Duna vonalától egészen a Tisza szabolcsi/borsodi vidékéig terjedő délnyugat-északkelet irányú régió. Ide sorolhatjuk a Duna-menti síkság számos települését (Dömsöd, Ercsi, Dunavecse), a Kiskunság mezővárosait (Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas), a Jászság és a Tápióság vidékét (Jászapáti, Tápiószele), a Nagyunság és a Tisza-menti síkság számos települését (Karcag, Szolnok), a hajdúsági mezővárosokat (Hajdúböszörmény) és a Hevesi-Borsodi Mezőség településeit (Átány, Mezőkövesd). A második nagy régió az új (zömmel a török kor után újjáépített) települések öve. A területen szervezett úton épültek mérnökök által tervezett szabályos alaprajzú települések. A településsűrűség ma is kicsi, a nagyméretű tervezett falvak és mezővárosok mellett a szórványok szerepe (tanyavilág) is nagyon jelentős. Ide azokat a dél-alföldi térségeket soroljuk, ahol a településállomány erősen lecsökkent a török kor pusztítása során (Viharsarok), illetve azokat, ahol a természeti adottságok miatt korábban nem alakulhatott ki sűrű településhálózat (Homokhátság).

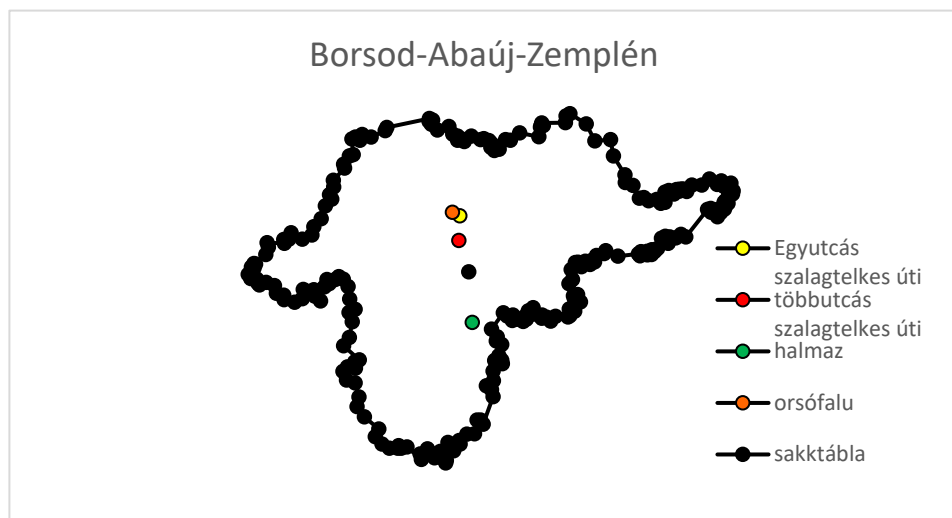
A harmadik régió lehatárolása a leginkább problémás, ide azokat a területeket sorolhatjuk, ahol a településállomány legnagyobb része valamilyen útifalu (orsó-, egyutcás-/többutcás szalagtelkes). A településsűrűség jóval nagyobb itt, mint az első két régióban, jellemzőek az aprófalvas térségek. A Dunántúl szinte teljes területét és Magyarország északi térségét (Északi-

középhegység, az Alföld északkeleti része) csoportosíthatjuk ebbe a nagy és viszonylag heterogén halmazba. A régió településeit érdemes lehet két külön kategóriába sorolni. Az első a nagyobb méretű, népességű, zömmel többutcsás szalagtelkes útifalvak öve, mely elsősorban a síkság és dombság közti átmeneti területeken és a fontosabb útvonalak mentén jött létre. Többek között ide sorolhatjuk az Északi-középhegység déli peremterületeit (Gödöllő, Kerecsend, Maklár) és nagyobb folyóvölgyeit (Sajó, Hernád, Zagyva mente), a Nyírség és a Sárét településeit (Nyíradony, Biharkeresztes), a Kisalföld északi vidékét (Szany, Öttevény, Lébény) és a Dél-Dunántúl sváb (Bátaszék, Véménd) településeit. A második kategóriát a kisebb területű, elsősorban egyutcsás falvak alkotta, nagy településsűrűségű térségek jelentik. Magyarország délnyugati és északi peremterületei tartoznak ide. A Dél-Dunántúlon az Ormánságot és egyes Somogy vármegyei területeket említhetünk, Nyugat-Magyarországon a Kisalföld déli/nyugati részét (Marcal-mente, Rába-mente), illetve az őrési, göcseji szeres/szeges törpefalvait. Észak-Magyarország aprófalvas térségeit elsősorban a Cserhát, a Börzsöny, a Nógrádi-medence vidékén, illetve a Mátra-Bükk vonalától északra kell keresni. Az Alföld északkeleti részén a Felső-Tisza vidék (orsófalvas) településeit is érdemes kiemelni.

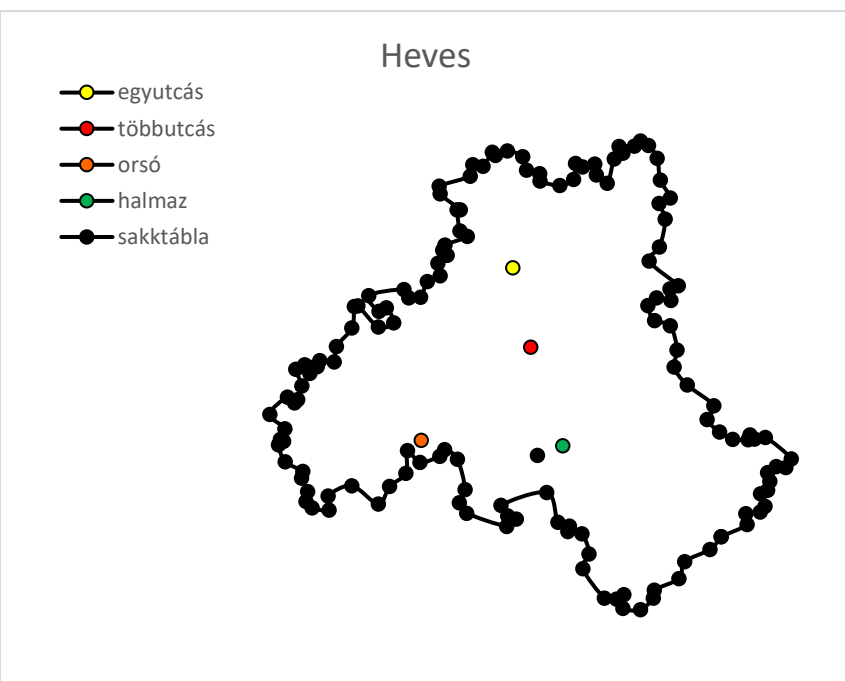
A falusi alaprajztípusok vármegyei szintű vizsgálatánál láthatjuk, hogy szinte minden vármegyének viszonylag heterogén a településállománya morfológia alapján. A legváltázatosabbak talán azok a vármegyék, ahol a domborzat is változatos, tehát síkság, dombvidék és középhegység területén is fekszik az adott közigazgatási egység. Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Pest vármegyékben jól követhető az a trend, hogy a déli, alföldi területeken halmazos szerkezetű (vagy szabályos sakktábla) településekkel találkozunk, míg az északi dombvidéki térségekben az útifalvak a jellemzőek. A legkisebb a településformák közti szórás az dél-alföldi vármegyékben.

Ha a különböző településformák vármegyék közti eloszlását nézzük (tehát „megfordítjuk” az adatokat), akkor feltűnhet, hogy a helyi településállomány mérete (vagyis hány település van az adott vármegyében) erősen befolyásolja a különböző településformák elterjedését. A hazánkban leggyakrabban előforduló többutcsás szalagtelkes útifaluból Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében találjuk a legtöbbet (Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében van a legtöbb település az országban; 358db). Egyutcsás szalagtelkes útifaluból a legtöbb Baranya és Vas vármegyében van (15-14%), míg orsófaluból Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye emelkedik ki (21%). A halmazos formák esetében a legtöbb ilyen szerkezetű település Borsod-Abaúj-Zemplén és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében van (17-17%). A sakktábla szerkezetű települések közel fele pedig a három dél-alföldi vármegye között oszlik el. Az „egyéb”

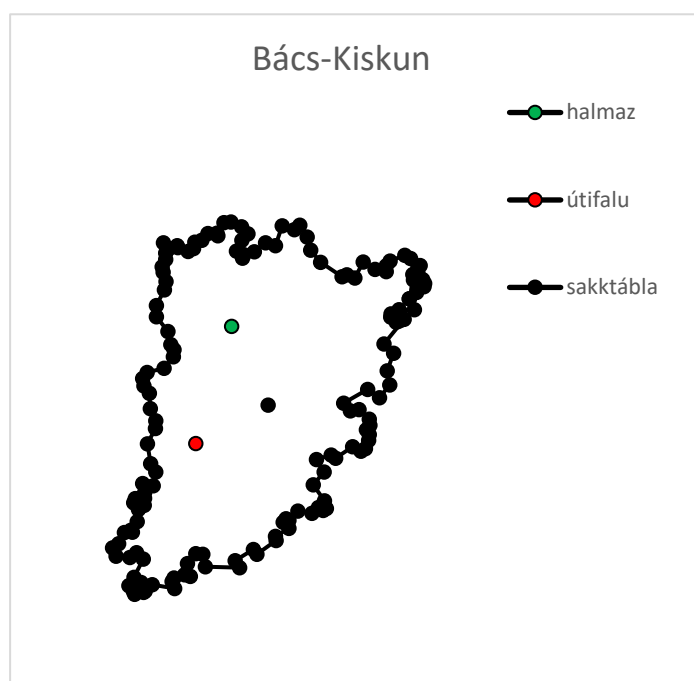
kategória esetében Zala vármegye súlya a legnagyobb, a göcseji szeges törpefalvak jelenléte miatt.

49. ábra (saját szerkesztés): Falusi alaprajztípusok súlypontjai Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyében

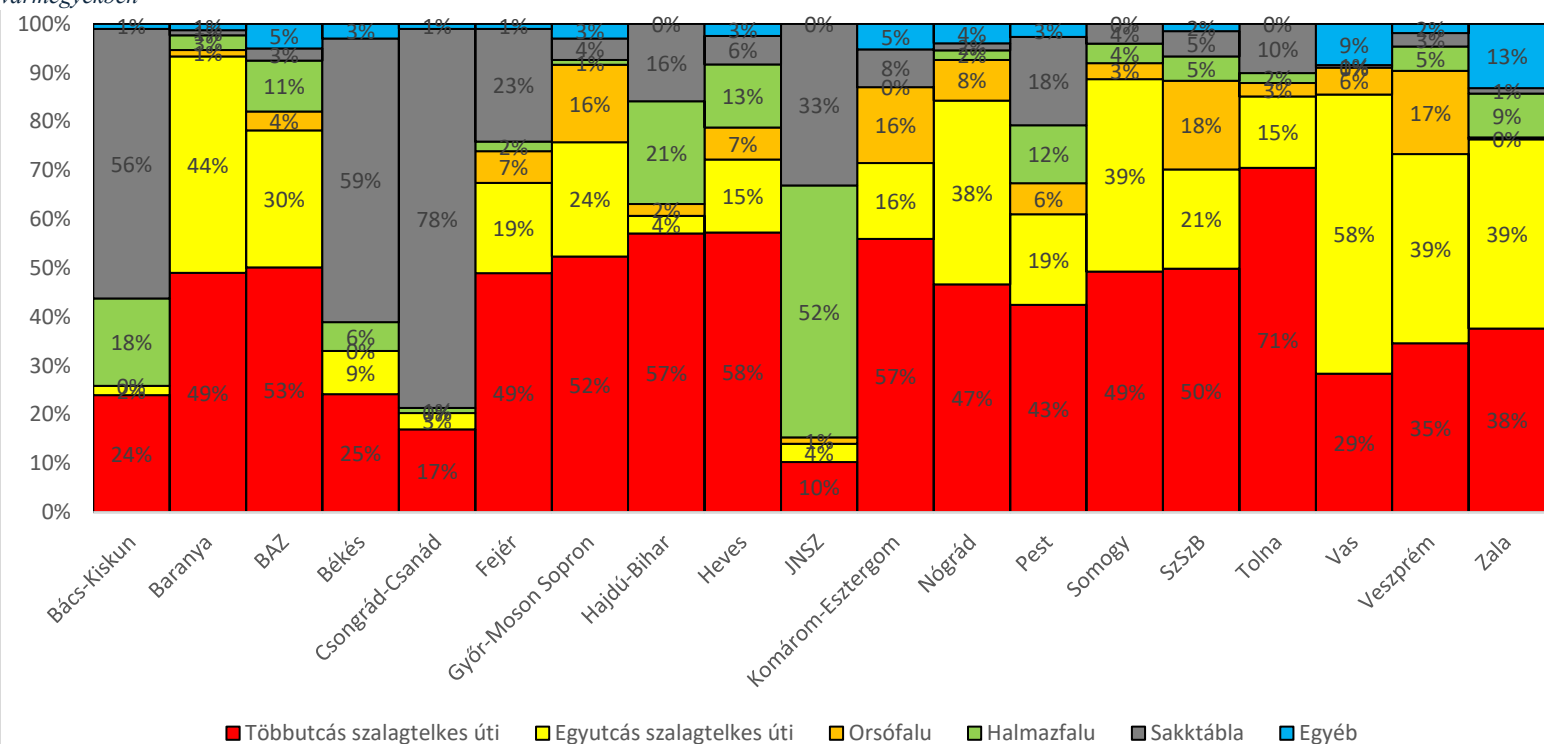
50. ábra (saját szerkesztés): Falusi alaprajztípusok súlypontjai Heves Vármegyében

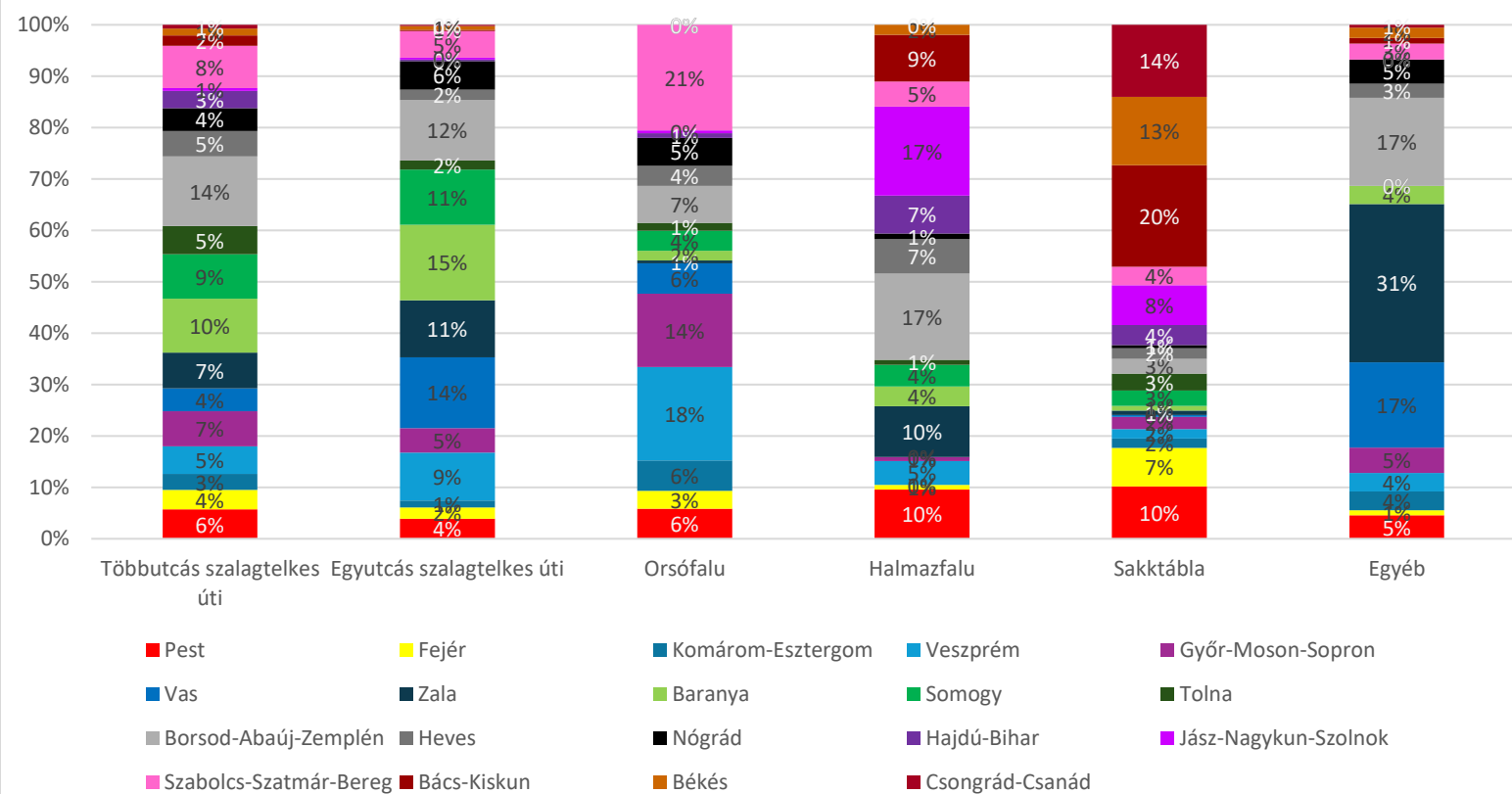
51. ábra (saját szerkesztés): Falusi alaprajztípusok súlypontjai Bács-Kiskun Vármegyében

52. ábra (saját szerkesztés): Falusi alaprajztípusok a magyar vármegyékben

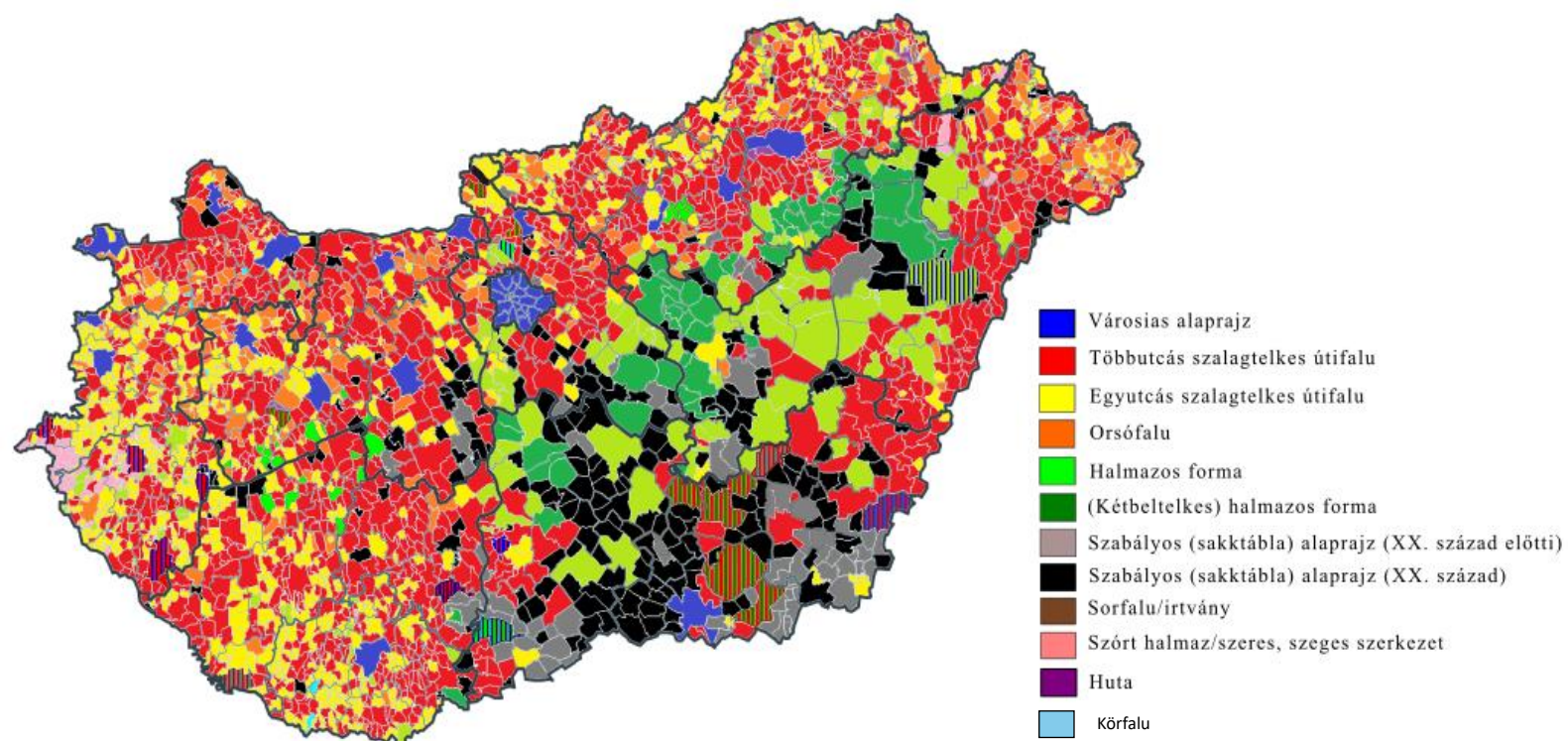
Településalaprajz típusok a magyar vármegyékben

Településmorfológiai típusok megoszlása a vármegyék között

53. ábra (saját szerkesztés): Településmorfológiai típusok megoszlása a vármegyék között

54. ábra (saját szerkesztés): A falusi alaprajztípusok térképi ábrázolása

**A sávózás több morfológiai típus egyenlő arányú megoszlását mutatja a település alaprajzán belül (pl. kék-piros sávózás: a település alaprajzát városias és többutcás szalagtelkes morfológiai elemek alkotják)*

Nemzetiségi megoszlás és településforma

Mint láthattuk a települések formáját elsősorban a térség természeti adottságai és ezzel együtt a jellemző gazdálkodási berendezkedés (legeltető állattartás, szántóföldi gazdálkodás, stb.) határozza meg. Érdekes azonban megnézni, hogy a hazánkban élő különböző etnikumok által lakott települések esetében milyen jellegzetességeket találunk. A magyarországi németek több területen telepedtek le, a középkortól kezdve egészen a XVIII.-XIX. századig. A legjelentősebb német terület az ú.n. *Schwäbische Türkei*, ami az egykori török hódoltsági területen létrejött etnikai tömb. A térségben alföldi (Bácska, Bánát) és dombvidéki területre (Völgység, Geresdi-dombság, Mecsek) is érkeztek *sváb* telepesek. Az alföldi sváb falvak általában tervezett, szabályos szerkezetű települések, melyek gyakran „készen várták” a telepeseket. Ezekkel a falvakkal elsősorban a Vajdaságban találkozhatunk. A tolnai-baranyai területeken egy korábbi hullámban (XVIII. sz.) érkezett német csoportok telepedtek le a török-kor alatt elnéptelenedett falvak területén (Romsics I, 2017). A helyi természeti adottságokhoz igazodva a szűk patak völgyekben elsősorban egy-vagy többutcás szalagtelkes útifalu szerkezet alakult ki. Az említett régió településeinek formavilága már az első katonai felmérési térképen is jól követhető. A sváb települések az útifalvak közt a leginkább szabályosak és rendezettek, a házsorok általában szorosan épültek egymás mellé és egyenesen követik az utca vonalát (érdeemes megnézni pl. Hímesháza, Véménd vagy Feked települések mai térképét is). A Habsburg-korban a másik nagy német telepesterület a Dunazug-hegyvidék területén jött létre (Budai-hegység, Gerecse, Pilis), a betelepülés itt is a XVII-XVIII. század folyamán történt, a települések formavilága is hasonló, mint a déli országrészben, habár a fontos áthaladó útvonalak miatt (pl. bécsi országút) ezek a települések gyorsabban fejlődtek, általában többutcás szalagtelkes és orsófalvas szerkezet alakult így ki. A Bakony és a Balaton-felvidék területén is számos német helyiség alakult, az itteni falvak mérete kisebb, általában egyutcás szalagtelkes útifalvak és kisebb orsófalvak. Jellemző a tömör, pajtasoros beépítés is (pl. Szentjakabfa), amiről Györffy vagy Mendöl is említést tesz, mint tipikus német elemről (Györffy I, et.al, 1942). Német települések a nyugati országrészben, például a Mosoni-síkon is vannak, ezek a falvak általában fejlett útifalvak, többutcás szalagtelkes vagy orsós szerkezettel. A mezőgazdasági tevékenységet folytató, falvakban élő „dunai sváb” telepesek mellett a hazai németek másik nagy csoportja városokban élő polgár volt (Buda, Sopron, Kőszeg és számos más egykori szabad királyi városban a középkorra visszavezethető a németek szerepe).

A hazai szlovákság esetében két nagy területet említhetünk; az Északi-Középhegység (Cserhát, Zemplén, Gödöllői-dombság), Dunántúli-középhegység (Pilis, Gerecse) vidékén található

szlovák településterülettől elkülönül az Alföld déli részén (elsősorban Békésben) létrejött nemzetiségi tömb. A cserhádi, pilisi stb. szlovák települések formavilága alig különbözik a térségben található nem szlovák falvakétól. Általában egy-vagy többutcás szalagtelkes szerkezet jellemző ezekre a vidékekre, nemzetiségi összetételtől függetlenül. Az alföldre is a XVIII-XIX. század tájékán érkeztek szlovák telepesek (Harruckern János báró kezdeményezésére) (Ács. Z, 1984). A szlovák nemzetiségű településekre is jellemző az a szabályos szerkezet, mint például a legtöbb bánági, vajdasági településre. A békési szlovák települések közt találunk kisebb (Pitvaros) vagy nagyobb, idővel városiasodó települést (Békéscsaba), illetve olyan szórványos formákat, melyek csak a XX. század derekán alakultak önálló tanyaközségekké. A tanyasorok elsősorban Szarvas és Békéscsaba közt jöttek létre (ma önállósodott pl. Csabacsüd, Kardos, Örménykút). Az alföldre érkező szlovákok közül érdemes még megemlíteni az ún. tirpákokat, akik a Nyírség területén telepedtek le a XVIII. század folyamán. A tirpákok jellemző települései azok a tanyabokrok, melyek kisebb *rundlingokként* (körfalvakként) is felfoghatóak, egy-egy bokor általában rokoni alapon létesült és fejlődött. A tanyabokrok ma Nyíregyháza külterületéhez tartoznak, sohasem önállósodtak. A szlovákságra jellemzőek a középhegységeinkben ipari céllal létrehozott huták is.

A horvátok és szerbek a török hódítás elől menekültek az északi területek felé a XV. századtól kezdve. A szerbek települései közt találunk jelentős kereskedővárosokat, melyek általában a Duna partvidékén jöttek létre (Ács. Z, 1984). A legjellegzetesebb halmazos, városias formavilága Szentendrének van, ahol a szerbek mellett sok más etnikum is letelepedett az évszázadok folyamán (magyarok, németek, szlovákok, görögök, dalmátok). A horvátok a Dráva és Duna mentén és Nyugat-Magyarországon kisebb foltokban telepedtek le. A horvátok (így sokácok, bunyevácok, dalmátok) települései a legtöbb esetben szalagtelkes útifalvak (pl. Szentpéterfa Vas vármegyében; gradistyei horvát település), de találunk halmazfalvakat is (pl. Kásád Baranya vármegyében; sokác falu). A magyarországi románok településeire elsősorban szalagtelkes szerkezet jellemző (pl. Méhkerék, Bedő), azok a szórványos, hegyi román települések, melyek pl. az Erdélyi-középhegységben vannak, Magyarországra nem jellemzőek. Végül, de nem utolsósorban a magyarországi szlovénok (vendek) településeiről érdemes megemlékeznünk. A szlovén települések gyakorlatilag a középkor óta változatlan formában léteznek hazánk legnyugatibb területén (Vendvidék). A területen a magyar településekre is a szeges/szeres törpefalvak, a szlovén települések még szórványosabb szerkezetűek, kis épületegyüttes (szer) se mindig alakult ki (pl. Kétvölgy).

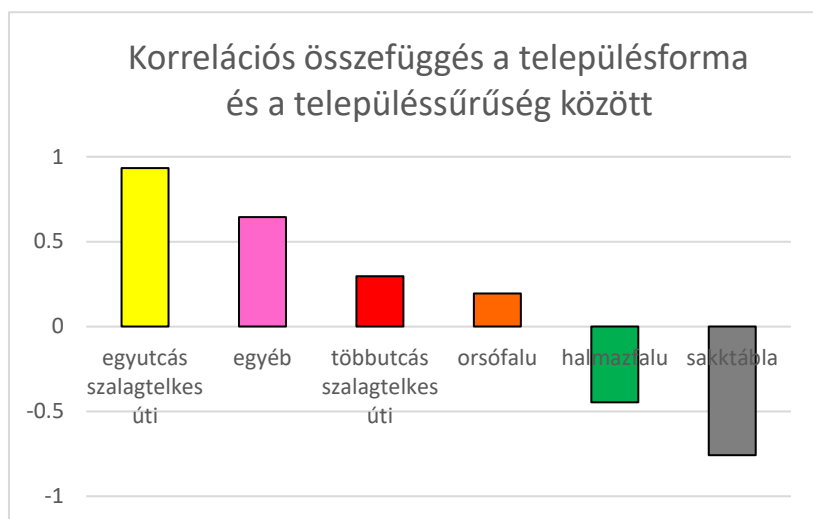
A magyarországi nemzetiségek településeire jellemző formák átfogó táblázata:

Német	• „Sváb-Törökország” dombvidéki területei; Völgység, Mecsek, Geresdi-bombság. • Bácska • Dunántúli-középhegység • Nyugat-Magyarország	❖ Szalagtelkes útifalvak (pl. Bonyhád) ❖ Szabályos (sakktábla) települések (pl. Almáskamarás) ❖ Városok (pl. Sopron)
Szlovák	• Észak-Magyarország (Pilis, Cserhát, Gerecse) • Alföld (Békés)	❖ Szalagtelkes útifalvak (pl. Ecsér) ❖ Szabályos (sakktábla) települések (pl. Tótkomlós) ❖ Halmazos formák (pl. Dunaegyháza) ❖ Huták (pl. Répáshuta)
Horvát	• Dráva-mente • Baja-Mohács térsége • „Gradistye”	❖ Szalagtelkes útifalvak (pl. Felsőszentmárton) ❖ Halmazfalvak (pl. Dusnok).
Szerb	• Duna-mente • Dunántúli-dombvidék	❖ Halmazos formák (halmazfalvak, városok) (pl. Ráckeve) ❖ Szalagtelkes útifalvak (pl. Lórév)
Román	• Magyarország keleti határa (Sárrét, Csanád)	❖ Szalagtelkes útifalvak (pl. Méhkerék) ❖ Szabályos (sakktábla) falvak (pl. Magyarcsanád)
Szlovén	• Vendvidék	❖ Szórt szerkezet (pl. Felsőszölnök)
Egyéb (ruszin, görög, bolgár, stb.)	egy-egy ruszin falun kívül, nincsenek nemzetiségi települések	❖ Sakktábla szerkezet (Görög nemzetiségi falu; Beloiannis)

Zárszó

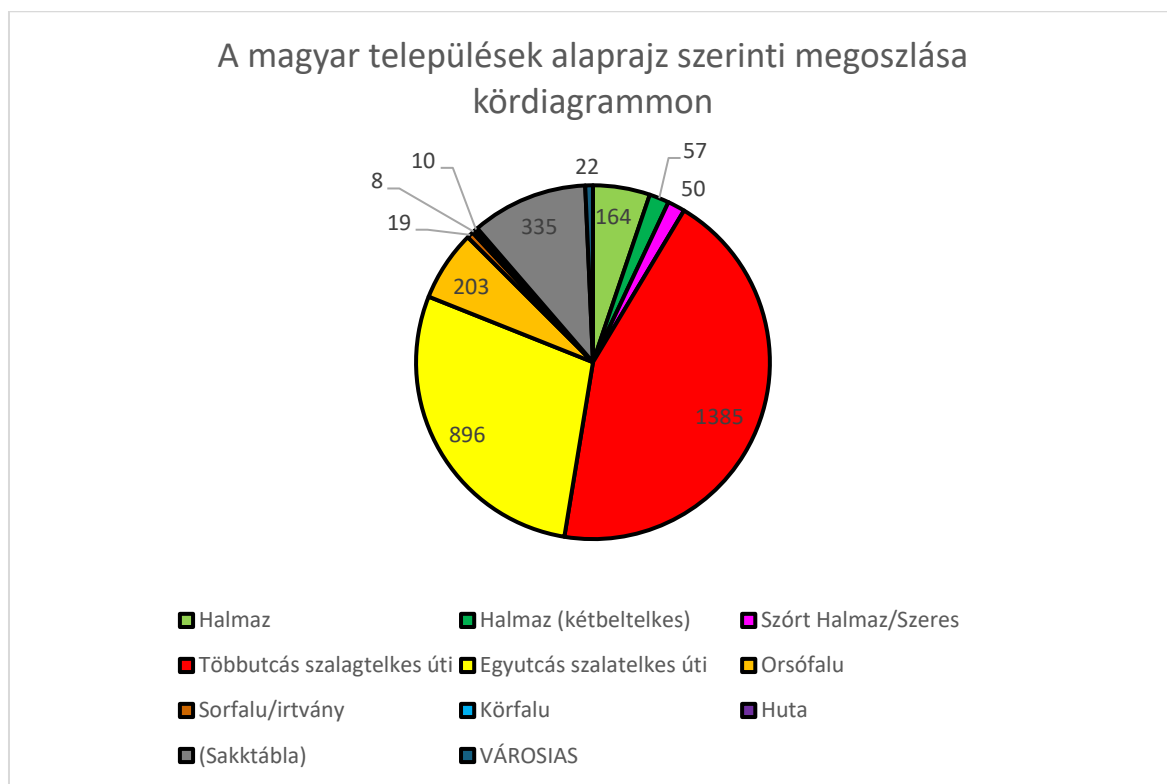
A tanulmány célja az volt, hogy átfogó képet nyújtson a neves magyar geográfusok és etnográfusok által leírt morfológiai településtípusok térbeliségéről. Habár a témakör legfontosabb művei a múlt század első felében születtek, az ország összes települését feldolgozó tanulmány sem akkor, sem az azt követő évtizedekben nem születtek. A fentebb látható térképen kirajzolódnak hazánk településföldrajzi régiói: az Alföld nyugati, északi felén nagy területű halmazos településekkel, az Alföld déli, keleti felén szabályos (sakktábla) szerkezetű településekkel találkozhatunk. Magyarország területének legnagyobb hányadán azonban szalagtelkes útifalvak alkotják a településállományt. A többutcás szalagtelkes útifalu a legfontosabb falusi alaprajztípus, dombvidéki aprófalvas térségek és alföldi óriásfalvak közti területeken találni a legnagyobb százalékban. Az ország nyugati, északi dombvidéki területén elsősorban egyutcás szalagtelkes útifalvak, orsófalvak, szeres/szeges törpefalvak alkotják az aprófalvas településállományt. Egyes Nyugat-Európában elterjedt alaprajzformák, mint a körfalvak, vagy az erdőtelkes, illetve láptelkes sorfalvak Magyarországon rendkívül ritkán fordulnak elő. A településsűrűség és morfológiai falutípus közti összefüggés alapján kijelenthetjük, hogy ahol alacsonyabb a településsűrűség (1-3 település/100 négyzetkilométer) ott a halmazos és szabályos formák aránya magas. A többutcás szalagtelkes útifalvak és orsófalvak elsősorban közepes településsűrűségű területeken jellemzőek (3-5 település/100 négyzetkilométer). Az egyutcás szalagtelkes útifalvak, körfalvak és szeges/szeres törpefalvak

esetében a legmagasabb a 100 kilométerre jutó települések száma (5-7).

55. ábra (saját szerkesztés): Korrelációs összefüggés a településforma és a településsűrűség között

A tanulmány lényege elsősorban az eredmények térképi megjelenítése, illetve diagramokon, grafikonokon való ábrázolása lenne, amely a téma alapterületeiből hiányzott. Az adatok országos és vármegyei szinten egyaránt ábrázolva vannak.

56. ábra (saját szerkesztés): A magyar települések alaprajz szerinti megoszlása kördiagrammon

1. Szalafő térképe (Vas Vármegye), a III. Katonai Felmérés (1869-1887) részlete
2. Kétvölgy térképe (Vas Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
3. Mátrai huták: Almásihuta, Fiskalitáshuta (Ma Mátraszentimre; Heves Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
4. Tanyabokrok Nyíregyházától nyugatra (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
5. Halmazos szerkezetű települések megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiaagram)
6. Halmazos szerkezetű települések vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiaagram)
7. Hajdúdorog térképe (Hajdú-Bihar Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
8. Jászapáti térképe (Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
9. Kiskunmajsa térképe (Bács-Kiskun Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
10. Tápiószele térképe (Pest Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
11. Halmazfalvak a Balaton-felvidéken (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
12. Átány (Heves Vármegye) területi és szerkezeti változása az I. és II. Katonai Felmérés (1782-1869) részletei
13. Kemse térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
14. Mérgek térképe (Győr-Moson-Sopron Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
15. Orsós szerkezetű települések megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiaagram)
16. Orsós szerkezetű települések vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiaagram)
17. Budakeszi térképe (Pest Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
18. Mihályháza térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
19. Csaholc térképe (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
20. Egyutcás szalagtelkes útfalvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiaagram)
21. Egyutcás szalagtelkes útfalvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiaagram)
22. Óbudavár és Szentjakabfa térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
23. Old térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
24. Gencsapáti térképe (Vas Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
25. Csokonyavisonta térképe (Somogy Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
26. Rakaca térképe (Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
27. Szuha térképe (Heves Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
28. Kátoly térképe (Baranya Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
29. Többutcás szalagtelkes útfalvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiaagram)
30. Többutcás szalagtelkes útfalvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiaagram)
31. Nagyoroszi térképe (Nógrád Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
32. Bicske térképe (Fejér Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
33. Szany térképe (Győr-Moson-Sopron Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
34. Szentkirályszabadja térképe (Veszprém Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
35. Kölesd térképe (Tolna Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
36. Nyírbátor térképe (Szabolcs-Szatmár-Bereg Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
37. Répáshuta térképe (Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)
38. Chyzne térképe (Lengyelország), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete

39. Szabályos szerkezetű falvak megoszlása a magyar vármegyék közt (oszlopdiagram)
40. Szabályos szerkezetű falvak vármegyei aránya és a településsűrűség közti összefüggés (pontdiagram)
41. Sakktáblák Csongrád-Csanád Vármegyében, a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
42. Törökszentmiklós térképe (Jász-Nagykun-Szolnok Vármegye), az I. Katonai Felmérés (1782-1785) részlete
43. Kerekegyháza térképe (Bács-Kiskun Vármegye), a IV. Katonai Felmérés (1941) részlete
44. Halásztelek térképe (Pest Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)
45. Kőszárhegy térképe (Fejér Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)
46. Mezőhegyes térképe (Békés Vármegye), a II. Katonai Felmérés (1819-1869) részlete
47. Petőfibánya térképe (Heves Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)
48. Balatonmáriafürdő térképe (Somogy Vármegye), napjainkban (műholdfelvétel)
49. Falusi alaprajztípusok súlypontjai Borsod-Abaúj-Zemplén Vármegyében
50. Falusi alaprajztípusok súlypontjai Heves Vármegyében
51. Falusi alaprajztípusok súlypontjai Bács-Kiskun Vármegyében
52. Falusi alaprajztípusok a magyar vármegyékben
53. Településmorfológiai típusok megoszlása a vármegyék között
54. A falusi alaprajztípusok térképi ábrázolása
55. Korrelációs összefüggés a településforma és a településsűrűség között
56. A magyar települések alaprajz szerinti megoszlása kördiagrammon

Irodalomjegyzék, internetes források

- ÁCS Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon – Kossuth Könyvkiadó (1986)
(BÁRTH János) Településformák, Népi építészet, Földművelés (Néprajzi szöveggyűjtemény)
– Jatepress (2000). pp. 39-53.
- BELUSZKY Pál: Magyarország Településföldrajza – Dialóg Campus – 2003
- BELUSZKY Pál, GYÖRI Róbert: Ez a falu város! (Avagy a városi rang adományozásának gyakorlata s következményei 1990 után) – Tér és Társadalom XX. évf. (2006) n 2: 65-8
- CSIKÓS Gábor, HORVÁTH Gergely Krisztián, Ö. KOVÁCS József: A Vidék Szovjetizálása – Jaffa – 2023
- DEN HOLLANDER A.N.J.: Az Alföld települései és lakói – Mezőgazdasági Kiadó – 1980
- ERDEI Ferenc: A magyar falu – Akadémiai Kiadó – 1942
- FÉNYES Elek: Magyarország Geographiai Szótára I.-II. – Reprint (1984)
- FODOR Ferenc: A Jászság életrajza – Szent István Társulat- 1942
- GUNDA Béla: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földrajzi Közlemények, (1938) pp. 30-52.
- GUNDA Béla: A magyar településföldrajzi tájak elhatárolásának kérdéséhez, Földrajzi Közlemények (1935), pp. 28-31
- GYÖRFFY István: Magyar falu, Magyar ház – Akadémiai Kiadó – 1943 (1987)
- ISTVÁNFİ Gyula: Őskor-Népi Építészet I. – TERC kiadó – 2005
- JANKÓ Ferenc: A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiáig. Földrajzi Közlemények 129. (2005.) 1-2. pp. 15–30
- KOVÁCS Zoltán: Népeség- és Településföldrajz – ELTE kiadó – 2002
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON
- MENDÖL Tibor: Általános településföldrajz – Akadémiai Kiadó – 1963
- Településformák, Népi építészet, Földművelés (Néprajzi szöveggyűjtemény) – Jatepress (2000). pp. 39-53.
- PINTÉR János - BAJMÓCZY Péter: Tanyaközségek és társaik. A 20. század folyamán kiválással önállósodott falvak típusai Magyarországon (2022).
- PRINZ Gyula: Magyarország Településformái – (1922)
- ROMSICS Ignác: Magyarország Története – Kossuth Kiadó (2017).

Internetes források:

KSH.hu (https://www.ksh.hu/stadat_files/fo1/hu/fo10006.html)

Arcanum térképek:

Első katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/?bbox=2114100.105625749%2C6021019.156812124%2C2128613.586371397%2C6026302.866392337&map-list=1&layers=147>

Második katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=5&bbox=2114100.105625749%2C6021019.156812124%2C2128613.586371397%2C6026302.866392337>

Harmadik katonai felmérés: <https://maps.arcanum.com/hu/map/europe-19century-thirdsurvey/?bbox=2114100.105625749%2C6021019.156812124%2C2128613.586371397%2C6026302.866392337&map-list=1&layers=160%2C166>

Negyedik katonai felmérés:

<https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary1941/?bbox=2114100.105625749%2C6021019.156812124%2C2128613.586371397%2C6026302.866392337&map-list=1&layers=29>

Kataszteri térképek (XIX. század):

<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?bbox=2114100.105625749%2C6021019.156812124%2C2128613.586371397%2C6026302.866392337&map-list=1&layers=3%2C4>

[Google maps](#), [Google Earth](#)

*Függelék:

Saját eredmények

Az alábbiakban részletezem, hogy a tanulmány mely elemei tekinthetők saját eredménynek.

- ❖ *A magyarországi települések alaprajz szerinti csoportosítása és térbelisége* című tanulmány tekinthető összegzésnek, melyben a témához illeszkedő magyar településföldrajz, illetve néprajz jelentős műveit vizsgálom, továbbá új eredménynek is.
- ❖ A dolgozat alapját Magyarország összes önálló településének morfológiai jegyek alapján történő csoportosítása és ezek térképi ábrázolása jelenti. A hazai szakirodalomban nem találunk ilyen művet, ami a teljes településállományt vizsgálná, így ez mindenképpen új eredménynek tekinthető. A dolgozatban empirikus úton, történelmi (I. és II. Katonai Felmérés) és mai (Google Maps) térképeket vizsgálva soroltam be a magyar és nemzetközi szakirodalom által leírt alaprajz típusokba a hazai településeket.
- ❖ Új eredmény a részletezett alaprajztípusok kvantitatív jellegű vizsgálata (regresszió-analízis, korreláció az alaprajztípusok és a településsűrűség között, stb.) és az adatok diagrammokon, grafikonokon történő ábrázolása. Többek között:
 - 52. ábra: Településalaprajz típusok a magyar vármegyékben.
 - 53. ábra: Településmorfológiai típusok megoszlása a vármegyék között
 - 54. ábra: A falusi alaprajztípusok térképi ábrázolása
 - 56. ábra: kördiagram a magyarországitelepülések alaprajz szerinti megoszlásáról.
- ❖ *A Nemzetiségi megoszlás és településforma* című fejezet szintén önálló kutatásnak tekinthető, melyben a hazánkban élő etnikumok és az általuk alapított települések alaprajzi sajátosságai közti összefüggést vizsgálom.

